

252

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ РИВОЖЛАНИШНИ ПРОГНОЗЛАШ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

М.М.ИРМАТОВ, М.Т.ҲАЙДАРОВ

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ РИВОЖЛАНИШНИ ПРОГНОЗЛАШТИРИШ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юрглариаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юрглариининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

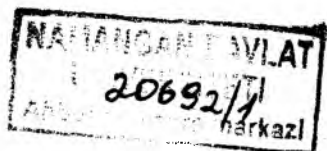
**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

IRMATOV M.M., KHAIDAROV M.T.

PROGNOSIS OF ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

©Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаен нашриёти,
Тошкент 2004.

Ирматов М.М., Ҳайдаров М.Т. Иқтисодий ва ижтимоий
ривожланишнинг прогнозлаштириш (ўқув қўлланма). – Т.: ТДИУ,
2004 – 128 бет.

Ушбу ўқув қўлланмада бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий-ижтимоий прогнозлаштириш, ўтмишни, ҳозирги замоннинг ривожланиш қонуниятлари, тенденцияларига асосланган ҳолда келажакни олдиндан илмий билиш ва истиқболдаги ривожланиш мақсадлари ва вазифаларини аниқлаш масалалари баён қилинган. Бунда иқтисодий фан ютуқларига, жаҳон амалиётига ва халқаро молия институтларининг талабларига асосланган.

Қўлланма олий ўқув юр்தларининг иқтисодий таълим йўналишлари бакалаврлари, магистрлари, профессор-ўқитувчилари ва иқтисодий интеграция шароитида макроиқтисодий таҳлил масалаларига қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир: и.ф.д., проф.

Холмўминов Ш.Р.

Такризчилар: и.ф.н., проф. Рўзиев Ж.Т.;

и.ф.н., доц. Каланова М.З.

и.ф.н., доц. Насритдинова С.

и.ф.н., доц. Курманов Б.

кат. ўқит., Маҳмудов Б.

Irmatov M.M., Khaidarov M.T. Prognosis of economic and social development (Manual). – T.: TSEU, 2004 - 128 pages.

The manual is about economic-social prognosis in the condition of market economy – development lows of past and modern time, knowing the future development by studying economic trends, goals and tasks of development are explained. Manual is based on the development of course, world practice and also international financial institutions studies.

The manual is designed for bachelor, masters, professor-teachers and researchers studying macroeconomic analysis in the condition of economic integration.

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh. R.

- **References:** candidate of economic science Ruziev J.T.
candidate of economic science Kalanova M.Z.
candidate of economic science Nasritdinova S.
candidate of economic science Kurmanov B.
senior-teacher Makhmudov B.

КИРИШ

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий - ижтимоий прогнозлаштириш — ўтмишни, ҳозирги замоннинг ривожланиш қонуниятлари, тенденцияларига асосланган ҳолда келажакни олдиндан илмий билиш ва истиқболдаги ривожланиш мақсадларини ва вазифаларини аниқлашдир. Прогнозлаштириш мамлакат иқтисодиётини бошқариш назарияси ва амалиётида катта аҳамиятга эга. У фан сифатида бошқарув ечимларини танлашда асос бўлиб хизмат қилади, келажак мақсадларига эришиш учун иқтисодий жараёнларга тасир этиш йўлларини аниқлайди.

«Прогнозлаш» — иқтисодиётни тартибга солиш жараёнининг яна бир босқичи ёки мамлакат иқтисодий - ижтимоий ривожланиш дастурини ишлаб чиқишнинг бир қисмидир. Шу билан бирга, у нисбатан мустақил фан бўлиб, ўзига хос бир қанча белгилари билан фарқланади: прогнозлар директив характерга эга эмас, уларнинг миқдор баҳолари асосан эҳтимоллик характерига эга, улар кўпроқ даражада содир бўлган ривожланиш муамоларини аниқлашга ва уларни ечиш йўлларини излашга қаратилган.

«Иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни прогнозлаштириш» фанининг предмети — прогнозлаштириш объектининг ривожланиш қонуниятини ўтмиши асосида ўрганиб, бутун бир иқтисодий мажмуа ва бу мажмуа таркибий қисмлари объектив асосланган ривожланиш ҳолатлари ва тенденцияларининг вақт ва фазодаги миқдор ва сифат даражаларини аниқлашдир.

«Иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни прогнозлаштириш» фанининг асосий вазифаси жамиятнинг иқтисодий - ижтимоий ривожланиш йўлларини реал баҳолаш, бу ривожланишнинг мақбул бошқарув ечимларини илмий асослаш учун устувор вариантларни аниқлашдир. Бундан ташқари, у иқтисодиётнинг ривожланиш йўналишларини миқдор ва сифат жиҳатидан таҳлил қилади, муаммоларни, янги жараён ва ҳолатларни ўрганади, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг эҳтимолли йўналишларини белгилайди, имкониятларини баҳолайди, ижтимоий, иқтисодий, илмий-техник ва бошқа чора - тadbирларни ҳаётга татбиқ этади, самарасини аниқлайди, ижтимоий, иқтисодий ва илмий-техник бош йўналишларни асослайди.

«Иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни прогнозлаштириш» фанининг мақсади прогнозлаштиришнинг асосий усуллари ва тамойилларини жамиятда содир бўлаётган ижтимоий ва иқтисодий жараёнларга мос ҳолда ўрганишдан иборат.

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ ПРОГНОЗЛАШ НАЗАРИЯСИНING ПРЕДМЕТИ

I.1. «Ижтимоий ва иқтисодий прогнозлаш» тушунчаси ва унинг моҳияти

Келажакни олдиндан кўрмасдан, унинг ривожланиш йўллари прогнозиламасдан жамият ҳаёти тараққиётига эришиш мумкин эмас. Охириги йилларда прогнозлаш халқ хўжалиги мақбул даражада ишлашини таъминлашнинг асосий воситаларидан бирига айланмоқда. Бошқарувнинг мураккаб жараёнида прогнозлаш жамият ишлаб чиқариши ва унинг мақсадларини илмий асослашда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йўллари олдиндан кўриш воситаси вазифасини бажаради. Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий прогнозлаш узоқ ва ўрта муддатли иқтисодий самарадор йўналишлар, техник сиёсат ва қабул қилинган қарорлар ижроси амалиётда қай аҳволдалигини кўра билиш учун зарур.

Иқтисодиёт ва ишлаб чиқаришни бошқариш мақбул қарорлар танлаш ва уларнинг ижросини таъминлаши керак, чунки бугунги кунда жамият учун асосланмаган қарор қабул қилишдан кўриладиган зарар даражаси кескин ўсиб бормоқда. Шунинг учун замонавий хўжалик юритиш прогнозлаш кўлами кенгайтирилишини, унинг усул ва услубиятлари такомиллаштирилишини талаб этмоқда.

Ижтимоий ривожланиш жараёнини прогнозлаш даражаси қанчалик юқори бўлса, жамиятдаги жараёнларни бошқариш ва ривожлантириш шунчалик самарали кечади.

«Прогноз» деганда, объектнинг келажакдаги илмий асосланган ҳолати ҳақида ва уни амалга ошириш йўллари ва сарфланган вақтни олдиндан билиш тушунилади.

Прогнозларни ишлаб чиқиш жараёни прогнозлаш дейилади.

Прогнозлашнинг асосий йўналишларидан бири иқтисодий прогнозлаш ҳисобланади.

«Иқтисодий прогнозлаш» — илмий-иқтисодий фан бўлиб, унинг объекти кенгайтирилган ишлаб чиқариш жараёни, предмети эса ишлаш мумкин бўлган иқтисодий объектларнинг қонунийлиги ва иқтисодий прогнозларни ишлаб чиқиш йўлидаги изланишлардир.

«Иқтисодий прогнозлаш» жамият ривожланиши қонунийлиги соҳасидаги иқтисодий фан ютуқларига ва бозор иқтисоди-

ёти шароитида ижтимоий-иқтисодий ва фан - техника тараққиёти тенденцияларининг аниқлигига асосланади.

«Иқтисодий прогнозлаш» нинг ривожланишида, ишлаб чиқиладиган прогнозларнинг ишчанлигини оширишда ҳар хил объектларнинг прогнозларини тузиш қонун-қоидаларини ўрганадиган фан «Прогностика», унинг бир қисмини ташкил этадиган «Иқтисодий прогностика» фани катта роль ўйнайди. Шундан келиб чиқиб, иқтисодий прогнозларга қуйидагича таъриф бериш мумкин:

Иқтисодий прогнозлаш – иқтисодий жараёнларни билишнинг илмий усуллари ҳамда прогнозлашнинг барча усул ва йўллари йиғиндисини қўллаш орқали иқтисодий прогнозларни ишлаб чиқишдир.

1.2. Прогнозлар классификацияси, прогнозлаш усуллари ва объектлари

Иқтисодий прогнозлашнинг назарий муҳим муаммоларидан бири прогнозлар турларининг тузилиши ҳисобланади. Турлар ҳар хил мезонлар ва белгиларга асосланиб тузилиши мумкин. Масалан, объектларга, прогнозлаш усуллариغا, ечиладиган масалаларга, вазифаларга ва бошқаларга. Булардан энг муҳимларига қуйидагилар киради:

- прогнозлаш кўлами;
- прогнозлаш муддати;
- объект характери;
- прогноз функциялари (функционал белги).

Прогнозлаш кўлами бўйича қуйидагилар кўрсатиб ўтилган:

а) макроиқтисодий (халқ хўжалиги) ва таркибий (тармоқлараро ва регионлараро) прогнозлаш;

б) халқ хўжалиги мажмуаларининг прогнозлари (ёқилғи, энергетика, агросаноат, ишлаб чиқариш инфратузилмаси, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари ва бошқалар);

в) тармоқ ва регионал прогнозлар;

г) халқ хўжалиги тизимининг бошланғич бўғинларини прогнозлаш (корхоналарда ишлаб чиқариш уюшмаларини ва ҳоказо).

Тузилиш муддати бўйича прогнозлар оператив, қисқа муддатли, ўрта муддатли, узоқ муддатли турларга бўлинади.

Оператив прогноз бир ойгача;

- қисқа муддатли прогнозлар 1 ойдан 1 йилгача;
- ўрта муддатли прогнозлар 1 йилдан 5 йилгача;
- узоқ муддатли прогнозлар 5 йилдан 20 йилгача;

- ўта узок муддатли прогнозлар 20 йилдан ортиқ муддатга тасдиқланади.

Прогнозларнинг изланилаётган объект характериға кўра бўлиниши ҳар хил қайта ишлаб чиқариш жараёнлари билан боғлиқ. Шунга кўра, прогнозлаш қуйдагиларға ажратилади:

- ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши;
- илмий-техник жараёнларнинг ижтимоий, иқтисодий характерлари ва оқибатлари;
- иқтисодиёт динамикалари (суръатлари, фактлари ва тузилишлари);
- бандлик, меҳнат ресурслари ва кадрларни қайта тайёрлаш;
- табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш;
- тадқиқотнинг яшаш шароити;
- асосий фондлар ва капитал қўйилмаларни қайта тиклаш.

Прогнозлар функционал белгисига қараб иккига - норматив ва изланув прогнозларға бўлинади.

Изланув прогнози изланаётган объектларнинг келажакдаги ривожланиш даражасига асосланади. Унинг вазифаси ўрганилаётган объект бор тенденциялар сақланган ҳолда қандай ривожланишини ўрганишдир.

Норматив прогноз изланув прогнозларидан фарқли ўлароқ, олдин қўйилган мақсадлар базасида ишлаб чиқилади. Унинг вазифаси мақсад қилиб олинаётган объектнинг келажакдаги ҳолатини прогнозлаш йўли ва унга эришиш вақтини аниқлашдир.

Изланув прогнози объектнинг олдингига нисбатан келажакдаги ҳолатини аниқлашдан қайтаётган бир вақтда, норматив прогноз тескари тартибда амалга оширилади, яъни келажакдаги ҳолатини қўйилган мақсадининг тенденциялари ва уни қўллаш тартибида амалга оширилади.

Прогнозларнинг турланиши прогнозлаш йўллари билан узвий боғлиқ. Бир - бирини тўлдирувчи уч хил прогнозлаш усули мавжуд:

1. Эксперт усули. Бу усул бошланғич ахборотларни йиғиш (анкета, интервью) ва уларнинг таҳлил, шунингдек, экспертлар томонидан қилинган таҳлилға асосланади.

2. Экстрополяция — объектнинг бўлиши мумкин бўлган ривожланишини ва унинг келажакдаги ривожланиш қонунийлигини ўрганишдир.

3. Моделлаш — бу, прогнозлаштирилаётган объект тузилишида кутилаётган ўзгаришларнинг норматив моделларидаги изланишдир.

Прогнозлаш амалиётида санаб ўтилган прогнозларни ишлаб чиқиш йўллари биргаликда қўлланилади.

1.3. Иқтисодий ва ижтимоий прогнозлаш усули

Иқтисодий прогнозлашнинг фан сифатида ривожланишида унинг усули катта роль ўйнайди. Усул — бу, ўрганиш йўллари ва усулларини танлаш ҳамда шу тармоқдаги ҳақиқат кўринишларини умумийлаштиришдир. Иқтисодий прогнозлашнинг усули ҳар бир тармоқда бўлганидек изланаётган объектларга қарашли, ўрганилаётган омил ва кўринишлар асосига кириш мумкин бўлган диалектик усулдир. У умумий илмий усуллар ва изланишга ёндашув ҳамда иқтисодий кўринишларни илмий прогнозлашга асосланган ўзига хос усуллар асосида ишлатилади.

Умумий ёндашувлардан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- тарихий ёндашув;
- комплекс ёндашув;
- тизимли ёндашув;
- тузилмавий ёндашув;
- тизимли-таркибий ёндашув.

Тарихий ёндашув ҳар бир ҳодисанинг тарихий тузилиши билан ўзаро боғлиқлигини кўриб чиқишдан иборат.

Ўтмиш ҳозирги кун ва келажакнинг ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқади, келажак ҳозиргидек мавжуддир. Шунинг учун прогнозлаш ҳозирда мавжуд бўлган қонун ва тенденцияларни ўндан ташқарига ўтказиши ва унинг асосида келажакнинг мавжуд бўлмаган моделини ишлаб чиқиш билан боғлиқ. Бир хил кўринишдаги ҳар хил тарихий шаклларнинг мавжудлиги орасидаги боғлиқлик изланаётган объектнинг ҳозирги кўриниши унинг олдинги ривожланиш натижаси эканлигини билдиради. Бундай ёндашув мантиқий изланиш ижтимоий ривожланиш тарихий характерининг акси ҳисобланади.

Комплекс ёндашув ҳодисалар ва уларнинг боғлиқлиги ва қарамлигини кўриб чиқишни ўз ичига олади. Бунинг учун шу ҳодисаларни ўрганувчи нафақат бу фан, балки бошқа фанларнинг ҳам усулларидан фойдаланади. Ижтимоий-иқтисодий объектларнинг келажакдаги ривожланиши ҳақидаги илмий тасаввурларни ишлаб чиқишнинг назарий асоси сиёсий иқтисод ҳисобланади.

Иқтисодий прогнозлаш амалиёти ва назариясида бошқа ижтимоий фанларнинг илмий аппарати кенг қўлланилади.

Тизимли ёндашув мураккаб иқтисодий тизимлардаги ҳажмли ва сифатли бўлиши мумкин бўлган жараёнлар ўтишини ўрганишни назарда тутаяди. Улар иқтисодий прогнослашда катта роль ўйнайди. Ҳодисанинг ҳар бир кўриниши тизим сифатида

олиниши мумкин. Бу дегани улар ўзаро боғлиқ қатор функциялар, афзалликларни таъминловчи бир-бири билан боғлиқ қисмлардан иборат. Бу афзаллик ва функцияларни билган ҳолдагина ўрганилаётган объектнинг ҳаракатини олдиндан билиш мумкин.

Тизимли ёндашув тизимнинг умумий мақсадини аниқлашдан ва ҳамма подсистемалар фаолиятини мақсадга эришишдан четлаштирувчи ҳар бир ечимнинг ишлаб чиқилиши ва асосланишига таянувчи сиёсий фикрлаш кўринишини англатади. Бунда берилган тизим бошқа бир катта тизимнинг бир қисми сифатида қаралади, унинг ривожланиш мақсади бу тизимнинг ривожланиш мақсадлари билан боғланади.

Структуравий ёндашув прогнозлаш объектларида изланишда катта роль ўйнайди. Структуравий ёндашувда изланиш объекти ўзи таркибидаги элементлар ва уларнинг ўзаро ҳаракатида кўриб чиқилади. Бу эса, ўрганилаётган объект ҳақидаги тасаввурни кенгайтиришга имкон беради.

Тизимли-таркибий ёндашув бир томондан, тизимни динамик ривожланаётган бир бутунлик сифатида қарашни кўзда тутса, иккинчи томондан, у тизимнинг ўзаро ҳаракатдаги структуравий элементларига бўлинишидир. Чунки ҳақиқатда ҳар бир таркибий элемент бошқа ҳамма элементларга қандай таъсир этса, бутун тизимга ҳам шундай таъсир этади. Бу билан тизим элементлари алоқасининг қонунийлигини очиш имкони пайдо бўлади.

1.4. «Иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни прогнозлаш» курсининг таркиби ва вазифалари

Бу курснинг вазифалари ҳукуматнинг халқ хўжалигини ривожлантириш ҳақидаги қарорларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади. Бу вазифалар ҳозирги кунда иқтисодий стратегия билан узвий боғлиқ бўлиб, у эса барча стратегиялардек, фундаментал, узоқ муддатли, мақсадли масалаларни қўйишдан бошланади. Улар энг олий мақсад - халқнинг маданий ва моддий турмуш даражасини аста-секинлик билан кўтаришга асосланади. Иқтисодий стратегия қўйилган мақсадга бориш йўллари ва аниқ усулларини ўз ичига олади. Бунда иқтисодий прогнозлаш катта аҳамиятга эга.

Курснинг мақсади иқтисодий тамойилар ва йўллارни ўрганиш асосига жамяятда содир бўлаётган ижтимоий иқтисодий жараёнларга боғланган, бу тармоқ тажрибаси ва амалиёти мисолида прогнозлашни амлий ўрганишдан иборат.

Қисқача хулосалар

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий прогнозлар жамиятнинг ривожланиш мақсадларини аниқлаш ва ривожлатириш учун иқтисодий керакли ресурслар ҳажмини ҳисоблашда зарур. Прогнозларни ишлаб чиқиш жараёни прогнозлаш дейилади.

Иқтисодий прогнозлашнинг назарий жиҳатдан муҳим муаммоларидан бири прогнозларнинг турларини ҳисоблашдир. Прогнозлар функционал белгисига қараб иккига: норматив ва изланув прогнозларига бўлинади.

Бир-бирини тўлдирувчи уч хил прогнозлаш: эксперт, экстраномция, моделлаш усуллари мавжуд.

Иқтисодий прогнозлаш тарихий, комплекс тизимли, тузилмавий ва тизимли-тузилмавий ёндашувларга бўлинади.

Курснинг мақсади, иқтисодий тамойиллар ва йўлларни ўрганиш асосида жамиятда содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларга боғланган бу тармоқ тажрибаси ва амалиёти мисолида прогнозлашни амалий ўрганишдан иборат.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Прогноз» ва «прогнозлаш» тушунчалари изоҳлаб беринг.
2. Иқтисодий прогнозлашнинг моҳияти нимадан иборат?
3. Иқтисодий ва ижтимоий ривожланишда прогнознинг роли.
4. Прогнозларнинг классификацияси қандай?
5. Прогнозлаш ёндашувининг моҳияти.
6. Курснинг вазифаси.

Асосий адабиётлар

1. Основы экономического и социального прогнозирования. Под редакцией В.И.Мошна, Д.М.Крукс. – М.: Высшая школа, 1982.
2. Рабочая книга по прогнози рованию Подредакцией Бестужева Лада. –М.: Мысль, 1988.
3. Вишнев С.М. Основы комплексного прогнозирования. – М.: Наука, 1977.

ПРОГНОЗЛАШТИРИШНИНГ АХБОРОТ БАЗАСИ

Бу мавзуда прогнозлашлаштириш учун ахборот базасини яратишнинг ёндашувлари ва тамойиллари кўриб чиқилади. Ахборотга қўйилган талаблар тегишли масалани чуқур ўрганиш ва тушунишни тақозо қилади, чунки прогнознинг натижаси ва унинг асосида қабул қилинган бошқарув қарорининг сифати шунга боғлиқ. Ушбу мавзу моҳияти ва аҳамиятига кўра, бир-бирига яқин иккита бўлимга бўлинган. Улардан биринчисида прогноз ахборот ва ахборот базаларини тузишга тегишли асосий тушунчалар берилган, иккинчисида эса статистик (эконометрик) моделларни тузиш учун зарур бўлган прогноз-таҳлилий, макроиқтисодий кўрсаткичлар тизими кўриб чиқилган.

Иқтисодиётнинг келажақдаги ҳолатини баҳолаш учун эконометрик моделларни қўллаш, айниқса, долзарб бўлиб қолмоқда, чунки бозор иқтисодиёти мамлакатимизда содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни прогнозлаш учун янги инструментариини ва услубиятни талаб қилади.

2.1. Прогноз ахбороти ва унинг хусусиятлари

Бу бўлимни ўрганишда мазкур қўлланманинг асосий мавзуи - иқтисодий прогнозлаш услубиятини ўрганиш учун зарур бўлган билим базаси тузилишига имкон берадиган индивидуал жадвалларни тузиш тавсия қилинади. Жадваллар қуйидагиларни ўз ичига олиши керак:

- прогноз ахборотининг турлари;
- прогноз ахборотини йиғиш ва қайта ишлаш усуллари;
- ахборот базаси билан ишлаш услублари;
- турли хил ахборотларни қўллаш имкониятлари;
- ахборотга қўйилган асосий талаблар (ахборот базасига, олинган натижаларга, ахборотнинг бир-бирига тўғри келишига).

Прогнозлар типологияси билан келажақ тўғрисида ахборот манбалари ва прогнозлаш усуллари масаласи узвий боғлиқ. Прогноз ахборотнинг 3 та асосий манбаи ажратилади:

- ўрганилаётган ҳодисалар, жараёнлар, воқеаларнинг ўтиши ва ривожланишини билишга асосланган тажрибалар;
- ўтмишда ва келажақда ривожланиш қонуни етарлича маълум бўлган мавжуд тенденцияларнинг экстраполяцияси;
- кутилаётган ёки белгиланган шартларга нисбатан прогнозлаштирилаётган объектларнинг моделларини тузиш.

Ахборотнинг бу турларига нисбатан прогнозлашнинг бир-бирини тўлдирувчи 3 услуги ажратилади:

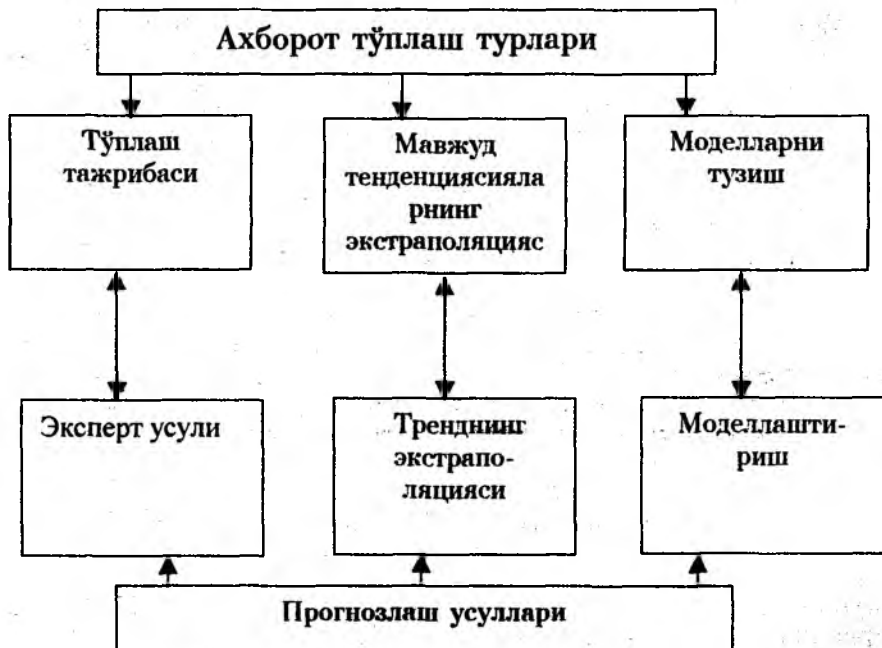
- эксперт, у ахборотни йиғиш (анкеталаш, интервью олиш, сўров) ва уни қайта ишлаш ҳамда прогнознинг қўйилган вазифасига нисбатан экспертнинг фикрига асосланган;

- тренднинг экстраполяцияси — объектнинг ўтмишда ва ҳозирда ривожланишини ўрганиш ҳамда ўтмиш ва ҳозирда ривожланишнинг қонуниятини келажакка кўчириш;

- моделлаштириш — прогнозлаштирилаётган объектни кутилаётган ёки мўлжалланаётган аҳволидаги ўзгаришлар асосида қидирув ва меъерий моделларни ўрганиш.

Амалда санаб ўтилган ахборотнинг манбалари ва прогнозни ишлаб чиқишнинг барча усулларидан биргаликда фойдаланилади (прогноزلаш услублари 5-мавзуда батафсил кўрсатилган).

Материални ёдда осон сақлаб қолишга 1-расмда келтирилган тўзилмавий схема ёрдам беради.

1-расм. Тўпланган ахборот ва прогнозлаш услублари орасидаги ўзаро алоқа.

Прогнознинг таҳлилий тадқиқотлар сифатини ошириш муаммоси кўп жиҳатдан уларнинг ахборот таъминотига боғлиқ. Фойдаланилаётган ахборот базасига қўйилган асосий талаблар қуйидагилардир:

– кўрсаткичларнинг миқдорий тавсифлари ишончлилиги авваламбор иқтисодийнинг асосий соҳаларидан, етарли даражада тўлиқ ҳамда умуман олганда, мамлакатда ва унинг минтақаларида содир бўлаётган салбий ва ижобий жараёнлар тўғрисида тўлиқ тавсифларни кўзда тутувчи тақдим қилинаётган ахборотнинг етарлилиги ва комплекслиги;

– турли ахборот блоклари ва даражалари кўрсаткичларининг ўзаро тўғри келишини кўзда тутувчи тақдим қилинаётган ахборотнинг тизимлилиги;

– таққосланиши, яъни турли кўрсаткичлар миқдорий тавсифларининг бир-бирига зид бўлмаслиги.

Прогноз - таҳлилий ҳисоблар статистик ахборот, яъни минтақалар, корхоналар, молиявий ташкилотлардан олинadиган маълумотлар асосида олиб борилади. Бунда бошқа мамлакатларнинг ва жаҳон иқтисодийети ҳамда унинг минтақалари иқтисодий конъюнктурасини тавсифловчи ахборотлардан, эксперт ахборотлардан, яъни у ёки бу соҳа мутахассисларидан олинadиган маълумотлардан фойдаланилади. Ахборотлар материалларининг бир қисми аҳолини ва тадбиркорларни сураш натижасида шакллантирилади.

Статистик маълумотлар сифатини белгиловчи омилларга қуйидагилар киради:

– ялпи кузатишдан танлаб кузатиш услубига ўтиш билан боғлиқ ўзгаришлар;

– статистик ҳисобот ва бухгалтерия ҳисобининг янги шакллари киритилиши билан боғлиқ бирламчи ҳисобнинг кечиктириб бўлмаслиги;

– ағрегатланган кўрсаткичларни ҳисоблаш услубияти;

– статистик кўрсаткичларнинг иқтисодий категорияга мос келмаслиги.

Статистик кўрсаткичларнинг сифати муаммоси биринчи навбатда статистик маълумотларни йиғиш билан боғлиқ. Бу ўринда эслатиб ўтиш керакки, иқтисодий бирликлар кескин кўпайиб, мулкчилик таркиби ўзгараётган шароитда иқтисодий фаолиятни ялпи ҳисобга олиш имкони бўлмай қолди. Ишлаб чиқарувчилар ўз натижаларини камайтиришдан манфаатдор, chunki бу солиққа тортиладиган базани қисқартиради.

Танлама тадқиқот Россия статистикаси учун мутлақо янгилик эмас. Танлама тадқиқотлар собиқ Совет тузуми давридаёқ

иқтисодиётдаги янги ҳодисаларни ўрганиш учун олиб борилган. Масалан, 1958 йилда ишлаб чиқариш жараёнлари механизацияси ва автоматизациясини, ускуналарни модернизациялашни, саноатдаги янги технологик жараёнлар ва такомиллашувларни ва ҳоказоларни текширишнинг янги шакллари ишлаб чиқилди.

Совет даврида ўтказилган танлама кузатишларнинг туб фарқи шундаки, улар бир марталик тадбирлар бўлиб, умумий тўпламлар яхши аниқланар эди. Замонавий шароитда эса, ялпи бўлмаган статистик кузатувнинг услублари асосий бўлиб қолди, ўрганилаётган тўпламлар ва уларнинг ҳар бири ичидаги вариация кўлаб мартага ошди.

Агрегатлашган статистик кўрсаткичларнинг бошланғич ишлаб чиқариш манбаи бўлиб бухгалтерия ҳисоби ва статистик ҳисоботнинг маълумотлари хизмат қилади. Якуний баҳолашнинг ишончлилигини бошланғич маълумотлардан якуний кўрсаткичларгача ҳисобларнинг бевосита характерини таъминлаган тақдирдагина ошириш мумкин. Расмий статистика ягона милдий ҳисоблар тизимига (МХТ) ўтаётгани сабабли бухгалтерия ва статистика кўрсаткичлари ва МХТ ўзаро мувозанатланиши керак.

Россия амалиётида мажбурий стандартларнинг йўқлиги кўпчилик корхоналар ҳисоботда маҳсулотнинг жўнатилган қисмини, бошқалари эса фақат ҳақи тўланган қисмини кўрсатишига олиб келди.

Тўловларнинг умумий инқироzi шароитида бу товарлар хизматларни ишлаб чиқариш агрегатлашган кўрсаткичи ноаниқ ҳисобланишини билдиради. Худди шундай ҳолат тўланган эмас, балки ҳисобланган суммалар акс этиши керак бўлган «мехнатга ҳақ тўлаш» кўрсаткичи билан мавжуд.

Бухгалтерия ҳисобида бошланғич қиймат бўйича, МХТда эса қайта тикланиш қиймати бўйича баҳолаш айниқса, асосий фондлар учун ҳаммадан кўра муҳим, чунки бу фондларнинг кўп қисmini корхоналар ўн йиллар олдин харид қилган, ислохотлар, нархларнинг йиллар давомида қескин ўсиши амалда уларнинг бошланғич қийматини нолга тенглаштирди.

Статистик маълумотлардаги хатоликнинг катта манбаи ноқонуний иқтисодиёт ҳажмларини охиригача ҳисобга олмаслик бўлди. Ноқонуний иқтисодиёт бўйича кўрсаткичларнинг ҳисоби ҳозирги вақтда анча шартлидир. Яширилган товарлар ва пул оқимларини тўғридан-тўғри кузатиш имқони йўқлиги сабабли уларнинг ҳажмларини аниқлаш учун нафақат расмий статистик органлар, балки бошқа ташкилотлар ҳам ҳисобларнинг турли услубларидан фойдаланадилар.

Статистик маълумотларнинг сифати нафақат бошланғич кўрсаткичларни йиғиш услубларига, балки уларни қайта ишлашга ҳам боғлиқ. Қайта ишлаш жараёнига ўртача миқдорларни ҳисоблаш ҳам киради. Уларни ҳисоблашда иккита муаммо пайдо бўлади.

Биринчидан, инқироз ривожланиш шароитида кузатилаётган иқтисодий қаторларида белгиларнинг катта вариацияси сезилади. Масалан, турли маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмининг турлича қисқариши, умуман олганда, саноат учун ишлаб чиқариш индекси миқдорига таъсир қилади.

Иккинчидан, турли минтақаларда айрим кўрсаткичлар орасидаги катта фарқнинг мамлакат учун умумий ўртача даражасини аниқлашда муаммолар келиб чиқади.

Истеъмол нархларининг минтақалар бўйича вариацияси ҳам максималдир (истеъмол нархларининг энг баланд даражаси энг паст даражасидан 2 мартага катта).

Иқтисодий кўрсаткичларнинг ўсиш суръатларини, масалан, ЯММ ёки саноат ишлаб чиқариши ўсиш суръатини ҳисоблашда нарх ўсишининг таъсирини йўқотиш ва физик ҳажм ўсишини аниқлаш учун ўзгармас нархлардаги кўрсаткичлардан фойдаланиш керак. Ўзгармас нархлардаги кўрсаткичлардан фойдаланиш ижтимоий ишлаб чиқариш таркиби ва пропорцияларини, шахсий истеъмолни таҳлил қилишда муҳим аҳамиятга эга. Амалда эконометрик моделларнинг регрессион тенгламалари параметрларини ҳисоблашда ҳам ўзгармас нархлардаги статистик маълумотлардан давомийлиги турли дастурларни тузишда фойдаланилади.

Статистик ишланмалар натижасида олинган макроиқтисодий кўрсаткичларнинг прогнозлаш маълумотларидан фойдаланилади.

2.2. Функционал белгига кўра ахборотнинг таснифланиши

Прогнозлашда ишлатиладиган ахборотни функционал белгиси, яъни прогнозлаш мақсадида у нима сифатида ишлатилишига қараб таснифлаш мумкин. Бу ҳолда ахборот бошқарилмайдиган, бошқариладиган ва бошқарилувчи бўлиши мумкин.

Бошқарилмайдиган ахборот — табиийки, ҳам бутун иқтисодий ўчун, ҳам алоҳида моделлар ўчун тўғри бўлган экзоген ахборотдир. Экзоген ахборот эса бошқариладиган ва бошқарадиган бўлиши мумкин.

Бошқариладиган кўрсаткич — бу, уни белгиловчи омил-

ларнинг ўзгаришига қараб, келажакда (прогнозда) ўзгариши мумкин бўлган кўрсаткичдир. Масалан, агар аҳолининг узоқ муддатли истеъмол товарларига талаби аҳоли даромадлари ва солиққа тортиш даражасининг функцияси сифатида моделлаштирилса, прогнозлаштириладиган эҳтиёж бошқариладиган кўрсаткичдир. Бунда талаб моделидаги омиллар ҳам бошқариладиган, ҳам бошқарувчи бўлиши мумкин. Агар «аҳоли даромади» кўрсаткичи ушбу модел доирасида бошқа омилларнинг функцияси сифатида аниқланса, у бошқариладиган ахборот, ҳукумат учун федерал солиқлар даражаси эса бошқарувчидир.

Бошқарувчи кўрсаткич — давлат сиёсатининг, миллий иқтисодиёт ва унинг объектини давлат томонидан тартибга солиш воситаси бўладиган ҳар қандай кўрсаткичдир.

Прогнозлашнинг инструментал ўзгарувчилари деб, миллий иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш амалга ошириладиган бошқарувчи кўрсаткичларга айтилади. Прогнозлашнинг инструментал тахминий рўйхати қуйидагиларни ўз ичига олади:

- экологик андазалар тизими;
- билвосита солиқлар;
- бевосита солиқлар;
- амортизация ажратмалари;
- корхоналарнинг бюджетдан ташқари фондларга трансферт тўловлари;
- минимал иш ҳақи;
- нафақанинг минимал миқдори;
- ишсизлик бўйича нафақанинг минимал миқдори;
- давлат бюджетининг умумий харажатлари;
- давлат бюджетининг умумий таркиби;
- пул-кредит сиёсатининг инструментлари: ҳисоб ставкаси, минимал заҳиралар меъёри;
- давлат корхоналари ва табиий монополиялар маҳсулотининг нархи;
- божхона божларининг умумий даражаси;
- божхона божларининг таркиби;
- солиқлар бўйича имтиёзлар;
- кредитлар бўйича имтиёзлар.

Федерал даражада прогноз - таҳлилилий ҳисобларда макроиқтисодий кўрсаткичлар фойдаланилгани учун ахборотнинг агрегатлашиш (конденциялаш) муаммоси алоҳида аҳамият касб этмоқда. Масалан, «ялпи миллий маҳсулот» кўрсаткичини олиш учун миллий иқтисодиётнинг барча корхоналари бўйича пировард маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми маълумотлари қўшилади. Ахборотнинг бундай ихчамлашнинг прогнозлаш масалала-

ри ҳажмини ва вазифасини ўзгаритирмай камайтиришга имкон беради. Агрегатлашиш даражаси прогнозлашнинг турли даражалари ва объектлари учун ҳар хил бўлиши керак.

Прогнозлаш объектининг мутассил тасвирини билиб, унинг агрегатлашган тасвирини олиш ҳам мумкин. Шу вақтининг ўзида объект агрегатлашган тасвирдан деталлашган, умумий ҳолда қўлаб деталлашган тасвирдан агрегатлашган тасвирга ўтганда ахборот йўқотилади.

Агрегатлашишнинг энг оддий мисоли — қўшишдир. Масалан, давлатнинг иқтисодий сиёсатини кўриб чиқаётиб, давлат харажатлари элементларини қўшиш, экспортни қараб чиққанда, экспортнинг турли қисмларини қўшиш ва ҳоказо. Айрим ҳолларда оддий суммалардан эмас, балки тортилган кўрсаткичлардан, масалан, давлат солиқ ставкаларининг ўртача миқдорларидан фойдаланилади. Юқорида айтилганларнинг барчаси прогнозлашнинг мақдорий томонларига тегишли.

Сифат томонлари билан, айниқса, агар бу давлат сиёсати-га тегишли бўлса, ишлаш мураккаброқдир. Фараз қилайлик, импортни бевосита тартибга солишнинг мақсадга мувофиқлиги кўриб чиқилмоқда. Тегишли сиёсатни батафсил тасвирлашда ҳар бир олиб кириладиган товар учун тартибга солинадиган ва импорт орасида сифат танловини амалга ошириш мумкин.

Агрегатлашган моделларни шакллантиришда фақат ялпи импорт кўрсаткичлари билан ишланади, бу эса тўлиқ тартибга солинадиган ва тўлиқ эркин импорт орасида танлаш зарурати-га олиб келади.

Агрегатлашиш тармоқ маҳсулоти номенклатурасидаги прогрессив таркибий ўзгаришларни аниқлашга халақит бериши мумкин (масалан, шиша идишлар ўрнига пластмасса идишларнинг пайдо бўлиши ва вақт ўтиши билан уларнинг ишлаб чиқариши кенгайиши).

Иқтисодиётнинг агрегатлашган тасвирига ўтишда пайдо бўлган қийинчиликларни қуйидаги гуруҳларга бирлаштириш мумкин:

- операцион муаммолар;
- баҳолаш муаммолари;
- таҳлилнинг аниқлиги ва ишончилиги муаммолари.

Агар у прогнозлаш объектининг келажакдаги ривожланишига тегишли барча эҳтимолли вариантларни ва эришилиши мумкин бўлган барча мақсадларни кўриб чиқса, прогноз операцион прогноз, деб аталади.

Операционалик талаблари, айниқса, қисқа муддатли прогнозлар учун муҳимдир. Масалан, аниқ лицензиявий ва Марка-

зий банкнинг кредитлаш сиёсатини амалга ошириш индивидуал лицензиялар ва қарзлар беришдан иборат. Агар прогнозда тўғри ёки эгри солиқларнинг умумий миқдоригина кўрсатилса, у операцион бўлмайди, чунки у солиқ йиғувчилар учун кўрсатмаларга эга эмас. Иқтисодий сиёсатни тасвирлашда юқорилашган кўрсаткичлардан фойдаланиш кўпинча прогнозлар ва прогноз моделлари ҳаётдан узоқлашувига олиб келади. Урта муддатли (айниқса, биринчи йилги) давлат бюджетининг ахборот агрегатлашуви даражаси бўйича корреспонденцияси бўлиши керак.

Прогноз - таҳлилий ахборот агрегатлашиш даражасининг ўсиши керакли ахборот йўқотилишига олиб келади. Натижада иқтисодиётнинг ҳолати, унинг ривожланишида ноаниқлик ошади.

Лекин ахборотнинг эҳтимолли йўқотишлари таҳлилидан, агрегатлашиш даражаси доимо минимал бўлиши зарур, деган хулоса чиқармаслик керак, чунки ахборотни деталлаштириш даражасини танлаш бошқа омиллар таъсирига ҳам боғлиқ. Прогнознинг турли вариантлари, муқобил натижалардан энг рационалини танлаш мақсадида уларни баҳолашнинг ўзи жуда қийин, агар бу натижалар ва прогнозлар жуда батафсил берилган бўлса, баҳолашнинг мураккаблиги бир неча баробар ошади.

Агар кўплаб кўрсаткичлар прогноз объекти доирасида маълум бир ўзгарувчиларни нисбатан барқарор қилиб шакллантирса, бу ўзгарувчиларни агрегатлаштириш тегишли баҳолашнинг аниқлигида кичик хатоликлар билан боғлиқ бўлади. Масалан, агар давлат сиёсатининг турли воситаларидан фойдаланганда аҳолининг турли қатламлари даромад даражалари нисбатан етарли даражада барқарор бўлса, бу гуруҳлар даромадларини агрегатлаштиришдан келиб чиққан баҳолашдаги ноаниқликлар кичкина бўлади.

Шундай қилиб, масала шундаки, фақат агрегатлашган кўрсаткичлардан фойдаланиб, иқтисодиётнинг ҳолати тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш ва етарли даражада аниқ прогнозлар олиш мумкинми?

Умумий ҳолда жавоб қатъий: йўқ, мумкин эмас. Лекин агрегатлаш услубини қўллаганда аниқлик ва ишонччиликдаги йўқотишлар кичик бўлишига интилиш керак. Агрегатлашган кўрсаткичлар статистик аҳамиятли, маъмурий жиҳатдан мувофиқ келадиган ва осон интерпритацияланадиган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, агрегатлашда, айтилган, қисқа муддатли прогнозларда баҳолаш муаммоларини ва операционлик талабларини ҳисобга олиш керак.

Аниқлик ва ишонччиликда йўқотишларни минимизациялаш учун 2 та қоидадан фойдаланилади:

1. Соҳани чегаралаш қоидаси — бир-бирига у ёки бу даражада параллел равишда ўзгарадиган ўзгарувчиларни агрегатлаш мумкин.

2. Эквивалент натижалар қоидаси — натижа кўрсаткичларига таҳлил ёки прогнознинг таъсири бир хил бўлган ўзгарувчиларни агрегатлаш мумкин.

Соҳани чегаралашга мисол: жаҳон бозорида қандайдир товарга бўлган нарх ҳар доим бир хил нисбатларда ўзгаради.

Эквивалент натижаларга мисол: қурилиш ёки импорт лицензияларни бериш. Агар давлат томонидан бериладиган лицензияларнинг умумий суммаси белгиланган бўлса, уларни олишнинг йўллари кўп. Агарда лицензияланадиган қўринишнинг барча турлари бир хил макроиқтисодий натижа берса, яъни уларнинг ЯММ, бандлик ва бошқа макроиқтисодий кўрсаткичларга таъсир даражаси бир хил бўлса, бир кўрсаткичдан умумий сумма билан фойдаланиш мумкин

Шу ҳолат импорт фаолиятига ҳам тегишли. Эквивалент натижалар мезони бўйича федерал бюджет ҳам таснифланади. Масалан, харажат моделлари бўйича: янги қурилиш ва ускуналарга, қарзни қайтаришга харажатлар, трансферт тўловлар ва ҳоказо.

Шундай қилиб, агар прогноздаги деталлашган ахборотдан фойдаланилса, бу агрегатлашгандан кўра кўпроқ барқарор бўлади, дегани эмас. Масалан, пишлоққа бўлган талабга нисбатан барқарорроқ бўлиши мумкин. Лекин ҳатто шу ерда ҳам агрегатлашнинг рационал даражасини аниқлаш зарур.

2.3. Макроиқтисодий прогноз - таҳлилий кўрсаткичлар тизими

Макроиқтисодий кўрсаткичларни комплекслашда таҳлил қилиш ва прогнозлашга имкон берувчи амалий воситалар орасида статистик (эконометрик) моделлар ажратилади. Россияда ўтган ўн йилликларда таҳлил ва моделлаштиришнинг статистик услублари соҳасида жиддий илмий тадқиқот ишлари олиб борилганига қарамай, тўлиқ режалаштирилган иқтисодиётнинг баланс услублари афзал кўрилган. Лекин бозор муносабатларига ўтиш шароитида эконометрик моделларни қўллаш долзарб бўлиб қолмоқда, чунки таҳлилда қўлланувчи восита объектига - бозор иқтисодиётига тўғри келади.

Ўтган асрнинг 70-йилларида Канада, Япония, Буюк Британия ва бошқа бир қатор давлатларда индикаторларнинг ўз миллий тизимлари шакллантирилган. Лекин замонавий иқтисо-

дий тизимнинг байналминаллашуви жараёни ҳар бир миллий иқтисодийётнинг прогнозини ҳисобга олиш заруратини кучайтирди ва (ўтган асрнинг 70-йиллари бошида бошланган) иқтисодий индикаторларнинг халқаро тизими (ИИХТ)ни яратиш бўйича махсус тадқиқотларни талаб қилди.

ИИХТни қўллашда 4 та асосий йўналиш ажратилади:

- чуқур характерга эга жаҳон иқтисодий инқирозларини прогнозлаш;

- айрим алоҳида давлатларда инқирозлар ўтишининг хусусиятларини тасвирлаш;

- мамлакатлар орасида товарлар оқими матричасини тузиш орқали жаҳон савдосини прогнозлаш;

- халқаро характерга эга инфляцияни прогнозлаш.

ИИХТни ишлаб чиқишда асос бўлиб иқтисодий индикаторларнинг америкача тизими хизмат қилди. ИИХТ нафақат етарли даражада барқарор ривожланувчи иқтисодий цикл, балки «ўсиш цикллари» деб аталувчи иқтисоднинг тезлашган ва секинлашган таҳлили ва прогноз учун мослашган.

Шундай қилиб, уни ҳам ишлаб чиқариш кескин тушиб кетмаган фазали мамлакатлар (масалан, айрим ривожланаётган давлатлар), ҳам ишлаб чиқаришнинг барқарор пасайишини бошдан кечираётган давлатлар учун қўллаш мумкин.

ИИХТни қўллашнинг энг муҳим йўналишларидан бири жаҳон савдосини прогнозлашдир. А мамлакатдан Б мамлакатга экспорт- Б мамлакатдаги иқтисодий конъюнктура ҳолатига боғлиқлиги учун А мамлакатдан Б мамлакатга экспорт тенденцияларини башорат қилувчи Б мамлакат (импортёр) нинг илгарилаб кетувчи (лидер) иқтисодий ривожланиш индикаторларидан фойдаланилади. Тадқиқотлар ушбу йўналишнинг тўғрилигини аниқлади, лекин унинг чегараланганлигини ҳам кўрсатиш керак, чунки бунда экспортнинг динамикаси фақат бир омил — импорт қилувчи мамлакатнинг иқтисодий конъюнктурасига боғлиқ. Бунда валюта курсларининг ҳаракати, ички баҳолар ва икки мамлакат орасидаги савдога таъсир этувчи бошқа омиллар ҳисобга олинмайди. Ўтган асрнинг 70 - йиллари бошидан ИИХТдан нархлар динамикасини прогнозлашда кенг фойдаланила бошланди. Нарх индекслари таҳлили уларнинг «ўсиш цикллари» билан узвий алоқасини кўрсатди. Одатда, ўсиш суръатлари жадаллашганда нархлар ўсиши тезлашади ва аксинча, ўсиш суръатларининг пасайиши нархлар ўсишининг су-сайганини билдиради.

2.4. Миллий ҳисоблар тизими (МХТ)нинг моҳияти

Ривожланган мамлакатларда макроиқтисодий прогнозлаш МХТ номини олган статистик ахборотдан шаклланган миллий иқтисодиётдаги асосий ўзаро алоқалар схемасига таянади.

МХТ — баланс услубига асосланган ва макродаражада иқтисодий фаолият натижалари, иқтисодиётнинг тузилмаси, мамлакатдаги мавжуд ресурслар ва бошқаларнинг кўрсаткичлари йиғидисидан иборат миллий ҳисобдир.

МХТ миллий иқтисодиёт унсур (поғона)лари фаолият олиб боришининг макетини яратувчи баланс жадваллар шаклида тузилган.

Хўжалик операцияси деганда бир хўжалик юритувчи субъект бошқасига моддий бойликлар ёки молиявий бойликлар ёхуд хизматларни бериши ёки сотиши, бошқаси эса уларни қабул қилиши ёки харид қилиши жараёни тушунилади.

Иқтисодий операциялар икки томонлама ёзув тамойили асосида тузилган сётларда қайд этилади, шунга асосан ҳар бир операция 2 марта — «Ресурслар» ва «Ишлатилиш» бўлимларида акс эттирилади. Ҳар бир сёт бўйича сальдо чиқарилади, у — ресурслар ва ва улардан фойдаланиш ўртасидаги фарқ. Ресурслар ортиб қолганда сальдо «Ишлатилиш» бўлимига, камомадида «Ресурслар» бўлимига ёзиб қўйилади.

Маълумотлардан таҳлил қилиш ва прогнозлаш мақсадида фойдаланиш учун сётлар фаолият тури ва миллий иқтисодиёт секторлари бўйича гуруҳларга бирлашади. Шундай қилиб, МХТни ҳар бир иқтисодий жараённинг у ёки бу томонини, бирга олганда эса, иқтисодий жараённинг умумий тасвирини кўрсатувчи ўзаро боғлиқ сётлар тизими сифатида кўрсатиш мумкин.

Россиянинг МХТ ички иқтисодий ва ташқи иқтисодий алоқалар учун сётларга эга. Прогнозлаш кўрсаткичлари тизими ўз ичига ҳам андозавий асосий маълумотлар, ҳам тадқиқот мақсадларига етишиш учун керак бўлган миллий ҳисоблар тизмига кирмайдиган ноандозавий кўрсаткичлар рўйхатини олади.

Барча мамлакатлар учун умумий кўрсаткич мавжудлигига қарамасдан ҳар бир мамлакат бундай кўрсаткичлар бўйича ўз тизимига эга. Қолаверса мамлакатларнинг андозавий ва ноандозавий кўрсаткичлар тизими орасида фарқ бор. Уларнинг кўрсаткичлар тизими ўзгариши мумкин.

Иқтисодий тизимда ҳар йили янги муаммолар келиб чиқибди. Бу, баъзан эскилари долзарблигини йўқотиши билан боғлиқ.

Ҳозирда таҳлилчилар ва прогнозчиларнинг асосий эътибори иқтисоднинг реал сектори ва инвестицион жараёнлар ри-

вожланишини баҳолашга, молиявий, минтақавий ва ижтимоий муаммоларни ечишга қаратилган.

Кўрсаткичлар тизими мукамал эмас. Буни улардан прогноз - таҳлилий ҳисобларда фойдаланишда эсда тутиш шарт. Кўрсаткичлар тизими номукамаллигини МХТда марказий ўрин эгаллаган бир кўрсаткич - ЯММ мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Ишлаб чиқариш услуби бўйича у маҳсулот ва хизматлар барча ишлаб чиқарувчиларнинг ялпи қўшилган қиймати сифатида ҳисобланади; даромадлар тақсимланиши услуби билан ҳисобланганда, барча турдаги иқтисодий фаолиятдаги ҳамма хўжалик юритувчи субъектларнинг даромадлари ва амортизация ажратмалари умумий йиғиндиси; якуний фойдаланиш услубида - неъматлар ва хизматлар, капитал қўйилмаларнинг якуний истеъмоли, моддий айланма маблағларнинг ўсиши ва ташқи иқтисодий операциялар сальдосининг йиғиндиси сифатида ҳисобланади.

2.5. Индикаторларнинг турлари

Иқтисодий конъюнктура вақт давомида ўзгаришига қараб индикаторларнинг куйидаги турлари фарқланади: илгарилаб кетувчи, тўғри келувчи (ёки тахминан тўғри келувчи) ва орқада қолувчи.

Илгарилаб кетувчи ёки лидерловчи индикаторлар – иқтисодий конъюнктура ўзгаришларининг вақт жиҳатидан илгарилаб кетувчи статистик кўрсаткичларидир. Демак, улар ўзгаришининг нисбатини билиб, масалан, иқтисодий инқирозларни олдиндан айтиб бериш мумкин. Бандлик даражасини илгарилаб кетувчи индикаторлар билан прогнозлаш учун қайта ишловчи саноатдаги иш ҳафтасининг ўртача давомийлиги, ишсизлик бўйича янги суғурта тўловларидан фойдаланилади. Иш фаоллиги даражаси пасайишидан олдин куйидаги кўрсаткичлар пасаяди:

- истеъмол товарлари етказиб беришга янги буюртмалар ҳажми;
- корпорациялар акциялари баҳосининг даражаси;
- янги машиналар ва ускуналар, буюртмалар билан боғлиқ шарномалар қийматлари;
- янги уй-жойлар қурилишга берилган лицензияларнинг миқдори;
- хом ашёнинг айрим турдаги нархлари;
- мамлакатдаги пул таклифи ҳажми ва бошқалар.

Тўғри келадиган индикаторлар ўзгариши иқтисодий конъюнктура ўзгаришига вақт жиҳатидан тўғри келувчи индикаторлардир. Улар иқтисоднинг аҳолини ва иш фаолияти дара-

жасини таҳлил қилинаётган ёки прогнозлаш даврида акс этади. Ҳозирда мавжуд бўлган таснифлашга кўра, тўғри келувчи индикаторларга қуйидагилар киради:

- ўзгармас нархлардаги ялпи миллий маҳсулот (ЯММ);
- ўзгармас нархлардаги ялпи саноат маҳсулоти ҳажми;
- ўзгармас нархларда қайта ишловчи саноат ва савдонинг ялпи маҳсулоти ҳажми;
- аҳоли шахсий даромаларининг ҳажми;
- саноатда ва хизматлар соҳасидаги бандлик даражаси;
- миллий иқтисодиёт (мамлакат)даги ишсизлик даражаси.

Охирги иккитаси бандлик даражасини прогнозлаш учун тўғри келадиган индикаторлардир.

Орқада қолувчи индикаторлар деб, ўзгариши вақт жиҳатидан иқтисодий тизим конъюнктурасининг ўзгаришларидан орқада қолувчи индикаторларга айтилади. Бу гуруҳ ўз ичига қуйидаги кўрсаткичларни олади:

- алоҳида инвестицион товарлар (машина ва ускуналар) ишлаб чиқаришга капитал қўйилмаларнинг ўзгармас нархлардаги ҳажми;

- қайта ишлаш саноатидаги меҳнат унумдорлиги (соатлик иш);

- савдо ва саноатдаги ўзгармас нархлардаги қайтарилмаган қарзлар миқдори;

- тижорат қарзлари бўйича фоиз нормаси;

- ишсизлик даражаси.

Бандлик алоҳида прогнозлаштирилганда охирги кўрсаткич тўғри келувчи индикатор бўлади.

Индикаторлар тизими доимо такомиллашади. Тадқиқотни нафақат АҚШ иқтисодий тадқиқотлар Миллий Бюроси, балки алоҳида иқтисодчилар ҳам олиб боришмоқда. Ва, албатта, тадқиқот натижалари у ёки бу иқтисодчи қайси иқтисодий йўналишга тегишлилигига боғлиқ. Монетарист Р.Джилберт иқтисодий конъюнктура ўзгаришини илгариллаб қетиш имкониятига текширилган 3 та монетар кўрсаткични ажратган:

- «юқори самардорлик»га эга пуллар, яъни кредит экспанция учун асос бўлиб хизмат қилувчи пуллар (банк тизимидан ташқаридаги пул массаси плюс банк захиралари);

- «тор аниқланган» пул массаси (банк тизимидан ташқаридаги пул массаси плюс жорий счётлар);

- «кенг аниқланган» пул массаси («тор аниқланган» пул массаси ва тижорат банкларининг муддатли омонатлари).

Индикаторларни такомиллаштиришнинг муҳим йўналиши улар асосида турли таҳлилий кўрсаткичларни ишлаб чиқиш бўл-

ди. Таҳлилий маълумотларга эҳтиёж чуқурлашган иқтисодий қайта ишлаш услуги билан индикатив таҳлил камчиликларини йўқотиш мумкин эмаслигидан келиб чиқди.

Ишлаб чиқарувчиларнинг мақсади таҳлилий кўрсаткичларда индикаторларнинг прогноз хусусиятларини жамлаш эди. Бу кўрсаткичларнинг асосий турларига йиғма ва диффузион индекслар ҳамда ўзгариш меъёрлари киради.

Йиғма индекслар деб иқтисодий индексларнинг асосий гуруҳлари (илгарилаб кетувчи, тўғри келувчи ва орқада қолувчи) ўрта тортилган миқдорларига айтилади. Уларни ҳисоблашда таққослаш учун индикаторлар самарадорлигини баҳолашдан фойдаланилади.

Диффузион индекслар содир бўлаётган жараёнлар иқтисодиётнинг турли даражаларини қамраб олиш даражасини акс этади. Улар у ёки бу кўрсаткич кўпайиши содир бўлаётган компаниялар, тармоқлар ва минтақаларнинг улушидан иборат. Масалан, 30 та тармоқ бўйича диффузион индекс тегишли вақт даврларида бандлик кўпайган тармоқлар улушини фоизда кўрсатади.

Яна бир мисол: Агар 12 та илгарилаб кетувчи индекслардан 6 таси пасайса, диффузион индекс тегишли равишда 50%ни ташкил этади. Агар барча индекслар қисқарса, индекс нольга тенг бўлади.

Шундай қилиб, агар индекс 50-100% бўлса, иқтисодиётнинг ўсиши кутилади, 50%га тенг бўлса, ишлаб чиқариш барқарорлашиши мумкин, агар 0-50% бўлса, ишлаб чиқаришнинг қисқариши кутилади.

Диффузион индексни тузишнинг бошқа услубида ўсишнинг ўрта давомийлиги ҳисобланади. Индекс таркибига қирувчи ҳар бир индекс ўсиш содир бўлган ойларни билдиради. Ўсишнинг ўртача давомийлиги бу миқдорларнинг ўртача тортилган коэффициенти сифатида аниқланади.

Масалан, агар индексга 2 та индикатор кириб, жорий даврда улардан бири 4 ой давомида ўсиб (+4), иккинчиси 1 ой пасайган бўлса (-1), ўсиш давомийлиги индекси 1,5 ни ташкил этади.

Лекин диффузион индекслар ва уларнинг ўртача ўсиш давомийлиги миқдорларини интерпретация этиш қийинлигини айтиб ўтиш керак. Айниқса, улар асосида иқтисодий конъюнктуранинг келажакдаги миқдорий баҳолашни шакллантириш қийин. Шунинг учун диффузион индексларни қўллашнинг асосий мақсади иқтисодий индикаторлар билан бирга иқтисодий конъюнктурани таҳлил қилиш ва прогнозлашнинг қўшимча воситаси бўлиши мумкин.

Амплитуда индекси қайсидир даврда иқтисодиётда содир бўлаётган ўзгаришларни уларнинг ўртча миқдорига нисбатан тезлигини ўлчашга имкон беради. Ҳар бир давр учун амплитуда индекси унинг ўрта миқдорига нисбатан кўрсаткич ўсишини кўрсатади.

Маълумотлар гуруҳи учун индекс ҳар бир кўрсаткичнинг ўрта тортилган миқдори сифатида ҳисобланади, таққослаш учун эса бу маълумотлардан фойдаланиш самарадорлиги баҳоланиши олинади.

2.6. Иқтисодий кўрсаткичларнинг таснифланиши

Ахборотларни моҳият жиҳатдан эндоген ва экзоген ахборотларга ажратиш мумкин. Миллий иқтисодиёт ичида шаклланиб, хўжалик субъектларининг самарадор фаолият олиб боришига боғлиқ ахборот эндоген, яъни ички келиб чиқадиган ахборотдир, миллий иқтисодиёт фаолиятига боғлиқ бўлмаган ахборот эса экзоген, яъни ташқи келиб чиқадиган ахборотдир.

Бу ҳолда миллий иқтисодиёт учун унинг ривожланиши, шу жумладан, алоҳида хўжалик юритиш субъектларининг ривожланиш кўрсаткичлари эндогендир, жаҳон бозоридаги доллар баҳоси, ОПЕКга аъзо давлатлар томонидан белгиланадиган нефть нархи - экзогендир.

Шуни эътиборга олиш керакки, «эндоген» ва «экзоген» тушунчалари нисбийдир. Масалан, миллий иқтисодиёт учун федерал солиқлар миқдори эндоген кўрсаткичлардир, минтақалар, алоҳида тармоқлар ва аҳолининг турмуш даражаси учун экзоген кўрсаткичлардир. Шуни айтиш керакки, миллий иқтисодиёт учун экзоген бўлган кўрсаткичлар унинг алоҳида қисмлари учун ҳам экзогендир. Лекин иқтисодий жараёнларни моделлаштиришда ахборотнинг эндогенлиги ва экзогенлиги бир оз бошқачароқ маънода ишлатилади. Бунда «прогноزلаш моделининг аҳамиятли ўзгарувчиси» тушунчаси — объектни моделлашда қўлланиладиган кўрсаткичлар киритилади. Бу таърифдан келиб чиқиб, экзоген ва эндоген ўзгарувчиларни қуйидагича бериш мумкин:

- эндоген ўзгарувчи — катталиги модел доирасида - прогноزلаш аҳамиятли ўзгарувчи.

- экзоген ўзгарувчи — катталиги модел доирасидан ташқарида- прогноزلаш аҳамиятли ўзгарувчи.

Мисол тариқасида қуйидаги тенгламалар системаси билан ифодаланган моделни берамиз:

$$\begin{cases} x_1 = f(x_2, x_3) \\ x_2 = f(x_4, x_5) \\ x_4 = f(x_6, x_7) \end{cases}$$

x_2, x_3, x_4 - эндоген ўзгарувчилар (омиллар);
 x_5, x_6, x_7 - экзоген ўзгарувчилар (омиллар).

2.7. Иқтисодий индикаторларнинг камчиликлари

ЯММ мамлакат ижтимоий - иқтисодий ривожланиш даражасининг энг муҳим индикаторларидир (ЯИМ, СММ, ва МД билан бир қаторда). Лекин ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар ҳажми миллат соғлиғи, ҳаёт давомийлиғи (шу жумладан, унинг фаол қисмининг) ва бошқа кўрсаткичларни акс эттира олмайди.

Умуман олганда, ЯММ ҳаёт сифати индикаторлари тарзида қуйидаги камчиликларга эга:

- моддий товарлар ва ҳарбий ишлаб чиқаришни ортиқча баҳолаш ва хизматлар секторига етарлича баҳо бермаслик;
- миллий ютуқлар (активлар) қийматини, мамлакат аҳолисининг маълумот даражаси, атроф - муҳит ҳолатини, ишлаб чиқариш, бозор инфратузилмаси ҳолатини ҳисобга олмаслик;
- уй ҳўжалигидаги жамоатчиликнинг ҳақ тўланмайдиган кўнгилли меҳнатини ҳисобга олмаслик;
- даромадлар оқимининг акс этиши, лекин ресурслар захирасини асрашга етарлича баҳоламаслик.

Иқтисодий кўрсаткичлар ўсиш суръатларини ҳисоблашда нарх ўсишининг таъсирини йўқотиш ва физик ҳажм ўсишини аниқлаш учун қиёсий баҳолардаги маълумотлардан фойдаланиш керак.

Қиёсий баҳолардаги кўрсаткичларни қўллаш ижтимоий ишлаб чиқариш тузилмаси ва пропорциялар, шахсий истеъмол таҳлилида муҳим аҳамиятга эга. Умум қабул қилинган амалиётда эконометрик моделларнинг регрессион тенгламалар параметрларини ҳисоблашда ҳам қиёсий баҳолардаги маълумотлардан фойдаланилади.

Иқтисодий индикаторлар тизимини такомиллаштириш ва унинг фаолият олиб боришдаги алоҳида муваффақиятларига қарамасдан, тизимнинг асосий камчиликлари ҳали бартараф этилмаган. Уларга биринчи навбатда қуйидагилар тегишли:

- «ёлғон сигнал» мавжудлиғи, яъни бутун иқтисодиётга тегишли ўзгаришларга олиб келмайдиган иқтисодий индикатор-

лар ва индекслардаги ўзгаришлар. Шунинг учун ҳар доим «ҳақиқий сигналлар»ни аниқлаш каби мураккаб ва аниқ жавоб йўқ бўлган муаммо келиб чиқади;

- турли индикаторлар ва индекслар динамикасида қатъийсизлик;

- индикатор (трендлар) динамикаси вақт жиҳатидан иқтисодий конъюнктура ўзгаришига тўғри келмаслиги;

- иқтисодий индикаторлар ва индекслар тизими базасида прогнозлаш ўзгаришларини миқдорий баҳолашнинг қийинлиги.

Бундан ташқари, индикатив прогнозлар асосан қисқа муддатли (ойлик, чораклик, ярим йиллик, йиллик) прогнозлашга яроқли, чунки улар ёрдамида қисқа муддатли даврда вақт жиҳатидан барқарор бўлган ҳар қандай индикатор ва иқтисодий конъюнктура ўзгариши характери орасидаги муносабатни етарли даражада ишонч билан ўрнатиш мумкин.

Яна шу нарса муаммоки, иқтисодий циклларнинг босқичлари қатъий даврдан сўнг қайтиб келмаслиги исботланган, чунки ишлаб чиқариш циклини келтириб чиқарган фан-техника тараққиёти циклик келмайди. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, мавжуд индикаторлар асосида прогнозларни ишлаб чиқиш жараёни прогнозчиларнинг монополиясидир, у кучсиз алгоритмланган ва соф индивидуаль характерга эга. Шу сабабли индикаторларнинг реал динамикаси турли прогнозчилар томонидан ҳар хил тушунтирилади, шунинг учун бир хил маълумотлар асосида бир-биридан анча фарқ қиладиган прогнозлар қилинади. Шунинг ҳам ҳисобга олиш керакки, ҳар қандай мамлакат иқтисодий ривожланишининг цикл босқичлари бир хил параметрларда қайтарилмайди. Вақт ўтиши билан мамлакат ичидаги иқтисодий, экологик, сиёсий муҳит, мамлакат иқтисодий ҳолатининг ташқи иқтисодий омиллари - савдо ва ишлаб чиқариш бўйича шериклар, жаҳон молиявий бозорининг ҳолати ўзгаради. Шунинг учун иқтисодий индикаторлар ва иқтисодий ҳолатнинг ўтмишдаги тажрибасини боғлиқлик характери ўзгаради.

Иқтисодий индикаторлар ва индекслар тизимини прогнозлаш мураккаблиги сабабли айрим тадқиқотчилар бу услубни фан эмас, балки кўпроқ санъат деб ҳисоблашади. Шунинг учун тадқиқотчининг ақли ва тажрибаси, иқтисодий ривожланиш ва иқтисоднинг бу босқичдаги хусусиятларини яхши билиш жуда муҳимдир.

Прогнозлашдаги бу йўналишнинг ютуқларига, иқтисодий статистикани такомиллаштириш соҳасига, миллий ҳисоблар доирасида ишончли иқтисодий ахборот олиш тизимини ташкил этишга асосий эътибор берилди.

Қисқача хулосалар

Прогнозлар типологияси билан келажак тўғрисида ахборот манбалари ва прогнозлаш усуллари масаласи узвий боғлиқ. Прогноз ахборотни – ўрганилаётган ҳодисалар, мавжуд тенденцияларни экстраномум ва моделларини тузиш асосий манбаи ажратилади.

Статистик кўрсаткичларнинг сифати муаммоси биринчи навбатда статистик маълумотларни йиғиш билан, статистик маълумотларни сифати эса нафақат бошланғич кўрсаткичларини йиғиш услубларига, балки уларни қайта ишлашга ҳам боғлиқ.

Прогнозлашда ишлатиладиган ахборотни функционал белги, яъни прогнозлаш мақсади, у ёки бу кўрсаткичдан нима сифатида фойдаланилишига қараб таснифлаш мумкин.

Мамлакат даражасида прогноз–таҳлилий ҳисобларда макроиқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланганлиги учун ахборотнинг агрегатлашиш муаммоси алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Эконометрик моделлардан фойдаланиш учун иқтисодий индикаторларнинг халқаро тизимидан фойдаланиш лозим.

Ривожланган мамлакатларда макроиқтисодий прогнозлашда илмий ҳисоблар тизимидан фойдаланилади.

Иқтисодий конъюнктура вақт давомида ўзгартирилишига қараб, индикаторларнинг қуйидаги турлари фарқланади: илгарилаб кетувчи, тўғри келувчи ва орқада келувчи.

Ахборотларни моҳият жиҳатидан эндоген ва энзоген ахборотларга ажратиш мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Прогнозлаштириш ахборотларининг қандай турлари мавжуд?
2. Бошланғич ахборотни қайта ишлаш ва натижаларни ишлатишда қандай муаммолар мавжуд?
3. Функционал белги бўйича ахборотлар қандай таснифланади?
4. Ахборотларни агрегатлашнинг мақсади нима?
5. Ахборотларни агрегатлашда қандай муаммолар пайдо бўлади?
6. Зарарларни минималлаштиришда қандай агрегат қодаларидан фойдаланилади?
7. Қандай ёрдамчи агрегатлар гуруҳларини ажратиш мумкин?
8. Иқтисодий индикаторлар тизимига қандай асосий камчиликлар хос?

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев О.М. и др. Методы социально-экономического прогнозирования. - Т.: Узбекистан, 1992.
2. Моделирования метотраслевыз взаимодействиям отв. редактор Ю.В. Яременко. - М.: Наука, 1948.
3. Иванов. Ю.И., Токарев Узде мир А П. Методологические основы экологического планирования и прогнозирования. - М.: МФТИ, 1988.

ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМ ДАВЛАТ ПРОГНОЗЛАШТИРИШИНING ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

3.1. Ижтимоий-иқтисодий тизимнинг моҳияти, таркиби ва мақсади

Ҳар қандай объектни ўрганиш тизимли ёндашувни талаб қилади. Унинг моҳияти объектни бутун, яъни кўриб чиқиладиган объектга нисбатан ўлчами катта бўлган бошқа объектнинг бир қисми деб қарашдан иборат. Бу ёндашувнинг зарурияти ҳар қандай объект ҳолати ва ривожланишига шу объект фаолият олиб бораётган муҳит таъсир этиши билан боғлиқ. Ушбу объектдан ташқари ўрганиладиган объект билан ўзаро муносабатда бўладиган ва натижада унга таъсир қилувчи бошқа объектларни ҳам ўз ичига олувчи муҳит ёки тизим катта ёки глобал тизим деб аталади. Глобал тизимнинг қисмлари, яъни биз ўрганаётган объект ва у билан ўзаро муносабатда бўлган нисбатан автоном бошқа объектлар унинг унсурлари ёки тизим ости (субтизимлар) деб аталади.

Ижтимоий-иқтисодий тизим (ИИТ) «мамлакат» каби глобал тизимнинг тизим ости тарзида намоён бўлади. «Мамлакат» тушунчасининг синоними кенг маънода «давлат»дир. Бу тушунчада давлат (мамлакат) — ҳам бутун ҳамжамиятнинг, ҳам унинг ҳар бир аъзосини таъминловчи бошқарувнинг ягона марказий органига эга инсонлар ҳамжамятидир. Бошқарувнинг бу марказий органи ҳам адабиётда «давлат» деб аталади. Шундай қилиб, «давлат» атамаси тор маънода «давлат органлари» тушунчасида ҳам ишлатилади.

Давлат органлари бошқарув даражаларига кўра ажратилади. Бу — федератив тузилган давлатларда федерал, ҳудудий (минтақавий) ва муниципал (маҳаллий) давлат органлари, унитар тузилган давлатларда эса, бошқарувнинг марказий ва муниципал органларидир. Федерал ҳокимият ўз ичига қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятларини олади.

«Ижтимоий-иқтисодий тизим» тушунчасига бир бутун сифатида ўтишдан олдин «ижтимоий» атамасининг маъносига тўхталиб ўтамиз. Чунки барча олимлар ҳам буни бир хил таърифламайди. Қуйидаги таъриф энг кенг тарқалган: ижтимоий тизим — ҳаётни таъминлаш унсурларини ижтимоий қатламлар ҳамда ижтимоий қатлам ичидаги инсон гуруҳлари орасида тақсимланиш характеридан келиб чиққан мамлакат фуқаролари орасидаги ижтимоий муносабатлар мажмуидир.

Кўпчилик олимлар «жамоа» ва «ижтимоий» тушунчаларини бир хил деб қараши эътиборни тортади. Шундай қилиб, ҳам «жамоат муносабатлари» ва «ижтимоий муносабатлар» сўз бирикмаси учрайди. Савол туғилади: «жамоа» сўзи «жамият» сўзининг ҳосиласи сифатида нимани билдиради?

Адабиётларда «жамият» атамаси мамлакатнинг синоними сифатида ишлатилади.

«Жамият» тушунчасини алоҳида кўриб чиққанимизда, қуйидаги ҳолатни айтиб ўтиш ўринли: «мамлакат» атамаси ишлатилганда барча инсоний муносабатлар — сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий-маданий муносабатларнинг тўплами тушунилади; лекин «жамият», «жамоа» атамаси ишлатилганда асосан ижтимоий томонлар назарда тутилади. Масалан, адабиётда инсон жамияти «бирга ҳаёт кечириш ва фаолият олиб боришнинг тарихий шаклланган, ижтимоий формалар билан бирлашган инсонларнинг тўпламидир» деб таърифланади. «Жамиятни ташкил қилувчи унсурлар — инсонлар, уларнинг ижтимоий алоқалари, ҳаракати ва ўзаро муносабати, ижтимоий институтлар ва ташкилотлар, гуруҳлар, меъёрлар ва қадриятлардир», деб таъкидланади.

Шундай қилиб, жамият борлиқнинг ижтимоий қисмидир, у борлиқнинг қолган қисмига сингиб, у билан тенглаша олмайди.

Юқорида айтилганлардан жамият — мамлакатнинг тизим остиси, яъни у ижтимоий тизим остига моддий ишлаб чиқариш соҳасига кирмайдиган тармоқларнинг мажмуи. Унга таълим, соғлиқни сақлаш, маданият ва санъат киради. Бу тармоқларнинг маълум бир қисми тижоратлашганлигини эсдан чиқармаслик керак, яъни таълим, соғлиқни сақлаш, маданият ва санъат пулли ташкилотларининг улуши кўпаймоқда.

Давлатнинг ижтимоий муаммоларини жамият ривожланиши ва фаолият олиб боришининг қонуниятлари тўғрисидаги маҳсус фан — «Социология» ўрганади.

Энди иқтисодий тизимни кўриб чиқайлик.

Иқтисодий тизим - жамиятнинг ишлаб чиқариш кучлари ривожланиш даражасига тўғри келадиган ишлаб чиқариш муносабатлари тизимидир. Шунинг учун «феодализм иқтисодиёти», «капитализм иқтисодиёти», «индустриал» ёки «капиталистик иқтисодиёт», «постиндустриал» ёки «ахборот иқтисодиёти» тушунчалари фарқланади.

Айтиш мумкинки, иқтисодий тизим тури ҳукмрон ишлаб чиқариш услуби билан белгиланади. Бу атама тор маънода мамлакат иқтисодиёти хўжалик ҳаёти тузилмасини, унинг ташкил этилишини ва ҳолатини, яъни хўжалик юритиш тизимини билдиради.

Агар ижтимоий тизим инсоннинг маънавий эҳтиёжини қондиришга, миллат соғлиғини сақлашга қаратилган бўлса, иқтисодий тизим ҳаётий неъматларни яратиш йўли билан инсонларнинг моддий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган. Шунинг учун иқтисодий тизим олдида қуйидаги фундаментал масалалар туради:

1. Жамиятнинг моддий эҳтиёжларини тўлароқ қондириш учун қанча товар ишлаб чиқариш ва пулли хизматлар кўрсатиш керак?

2. Энг юқори самарадорликка эришиш учун бу товарлар ва хизматларни қайси ресурслардан ва қандай технологияда ишлаб чиқариш керак?

3. Ишлаб чиқарилган товарлар ва кўрсатилган хизматлар ким учун мўлжалланган?

Кўпчилик олимлар иқтисодий тизимни тор маънода кўриб чиқиб ва шунинг учун у ечадиган асосий муаммо деб чекланган ресурсларни инсон ва умуман, жамиятнинг чекланмаган эҳтиёжларини максимал қондириш учун тақсимлаш, деб ҳисоблашади.

Лекин америкалик муаллифларнинг «Иқтисодиёт назарияси» бўйича машхур дарсликларида (экономикс) жамиятнинг иқтисодий мақсадлари рўйхатига нафақат иқтисодий масалалар, иқтисодий ўсиш, иқтисодий самарадорлик, нархларнинг барқарор даражаси, барқарор савдо баланси ва ҳоказо, балки қуйидаги ижтимоий мақсадлар ҳам киритилган:

- тўлиқ бандлик;

- иқтисодий бозор тизими таъминланганига кўра, мамлакат фуқаролари орасида даромаднинг адолатлироқ тақсимланиши;

Бунда иқтисодий таъминланганлик ёки сурункали касалликларнинг, меҳнатга қобилиятсизларнинг, қарияларнинг ва қаровчисиз яшай олмайдиганларнинг яшаш ҳуқуқларини таъминлаш, яъни ижтимоий таъминланганлик, аниқроғи, аҳоли ижтимоий ҳимояси давлат сиёсатининг бир қисми сифатида қаралади.

Шундай қилиб, замонавий анъанавий иқтисодий назариянинг асоси бўлган «индустриализм назарияси» ҳам иқтисодий тизимнинг ўзи еча олмайдиган масалаларни худди шу тизим масалалари деб ҳисобламайди, яъни иқтисодий тизимни кенгроқ маънода, ижтимоий-иқтисодий тизим сифатида кўриб чиқади.

Айнан ижтимоий мақсадлар инсонларни мамлакат (давлат) доирасида бирлаштиради, инсонларнинг иқтисодий манфаатлари ва мақсадлари хорижий субъектлар манфаатлари ва мақсадлари билан ҳам бир бўлиши мумкин (масалан, қўшма корхо-

налар ёки мамлакат ҳудудидаги хорижий капитал билан тузилган корхоналар, трансмиллий корпорациялар ва бошқалар).

Давлат ижтимоий сиёсатининг асосий мақсади ҳаётнинг юқори «сифати»ни таъминлаш, ҳам бутун жамият (мамлакатнинг барча фуқаролари) учун, ҳам унинг айрим қатламлари, жумладан, ижтимоий ҳимояга объектив сабабларга кўра муҳтож фуқароларнинг ҳаёт андозаларини яхшилашдир.

Ижтимоий сиёсатнинг характери ҳокимиятдаги партия, унинг «даромадлар адолатли тақсимланиши», «ижтимоий кафолатлар», «ижтимоий ҳимоя» тушунчаларига муносабати билан белгиланади.

Демак, моддий ишлаб чиқарини прогнозлаштириб, режелаштириб ва ниҳоят, бошқариб ҳам ижтимоий масалаларни ечиш керак, аке ҳолда ижтимоий танглик нафақат иқтисодиётни, балки бутун жамиятни, мамлакатни - «организми» ни бузади.

Шундай қилиб, иқтисодий тизимни алоҳида эмас, балки ижтимоий-иқтисодий тизимни, мамлакатнинг ижтимоий ва ишлаб чиқарин соҳаларини симбиоз сифатида кўриб чиқиш керак.

Агар давлат биринчи навбатда моддий мақсадларга эътибор берса, жамиятнинг ижтимоий мақсадлари иккинчи даражали бўлиб қолади ва давлат бюджети томонидан «қолдиқ» таъминли бўйича молияланади, яъни биринчи навбатда иқтисодий тизим молияланади ва қўллаб - қувватланади, қолган маблағлар эса ижтимоий соҳага тегади.

Жамиятнинг асосий мақсади деб моддий ёки иқтисодий ўзини таъмин олувчи «индустриализм назарияси»га асосланиб, «экономик» одамга «homoeconomics», ишлаб чиқариш омилларидан бири, деб қарайди ва унинг деградациясига олиб боради.

Шунинг учун индустриализм назарияси ўтган асрнинг 60-йиллари иккинчи ярмидаёқ жаҳонни глобал демографик, экологик, озиқ-овқат, энергетик ва хом ашё инқирозига олиб келди.

Шу боисдан жаҳон ҳамжамиятининг ва ҳар бир мамлакатнинг алоҳида равишда ривожланиш мақсадларини қайта кўриб чиқиш лозим. Жамиятнинг мақсадлари авваламбор маънавий, маданий бўлиши керак. Санъатлашиш бу мақсадларга эришишга ёрдам бериши лозим.

Иқтисодий фан «Социология», «Сиёсатшунослик», «Фалсафа», «Психология» ва «Маданиятшунослик» билан услубий алоқаларини кучайтириши зарур.

Юқоридагиларни ҳисобга олиб, ижтимоий-иқтисодий тизимни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан кескин ўзгарган, натижада ҳам бутун жамият, ҳам алоҳида қатламлар, аҳоли гуруҳлари ва ҳар бир инсон ҳаётини таъминлайдиган моддий, ижтимо-

ий ва маънавий неъматлар пайдо бўладиган катта тизим сифатида тасаввур этиш мумкин.

Тизимли ёндашув асосида ижтимоий-иқтисодий тизимга киришда ижтимоий-иқтисодий тизим фаолият олиб бориши ва ривожланишига таъсир этувчи ҳамда прогнозлар ишлаб чиқаришда «Прогноз» фанида бўладиган бир нечта унсурларни ажратиш мумкин:

- жаҳон тизими, унинг ҳолати, ривожланиш истиқболлари, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тизимига таъсир этувчи асосий тавсифлари;
- табиий ресурслар ва ҳайвонот дунёсининг мавжудлиги ва сифати;
- инсонларнинг маълумот даражаси ва соғлиғи (инсон салоҳияти);
- илмий-техник салоҳият (сунъий табиат);
- инсонлар яшайдиган муҳитнинг, атроф-муҳитнинг ҳолати;
- ички ва ташқи сиёсий тартибот;
- мамлакатда ҳукмрон ахлоқнинг даражаси;
- диний омил ва бошқалар.

3.2. Давлат корхоналарининг тавсифи

Ижтимоий-иқтисодий тизим давлат ва хусусий секторлардан иборат. Адабиётларда давлат секторини айрим муаллифлар федерал бюджет орқали қайта тақсимланадиган миллий даромаднинг улуши, бошқа муаллифлар давлат корхоналари ишлаб чиқариш ҳажмининг ялпи миллий маҳсулотдаги улуши, деб таърифлашади.

Кейинчалик давлат секторининг биринчи таърифи ижтимоий-иқтисодий жараёнларга давлат аралашуви (тартибга солиши) даражаси, иккинчи таърифи эса, бевосита давлат секторининг ўзи сифатида қўлланилади.

Давлат тадбиркорликни қўллаб-қувватлашнинг Европа маркази таснифига кўра, давлат корхоналарининг қуйидаги гуруҳлари фарқланади:

1. Бевосита муассасага, яъни бошқарув органларига бўйсунувчи корхоналар. Бундай корхоналарнинг олий раҳбарияти ҳукумат томонидан тайинланади. Корхоналар ишлаб чиқаришининг бутун ҳажми давлат буюртмаси асосида шаклланади. Бюджет корхоналари банкрот бўлмайди, давлат уларнинг мажбуриятларига тўлиқ жавоб беради.

2. Мулки 100% давлатники бўлган, лекин ўз-ўзини молиялаш ва ўз-ўзини бошқариш асосида ишловчи, яъни фаолияти

хусусий ҳуқуқ билан тартибга солинувчи корхоналар (масалан, Францияда «Рено», Италияда «Альфа-Ромео» 100% давлат капитали асосида ишлайди).

Бу корхоналар давлат корпорациялари ёки давлат акциядорлик жамиятлари (ДАЖ) деб аталади. Улар билан давлат орасидаги муносабатлар контрактлар ва келишувлар асосида олиб борилади.

1-гурӯх корхоналардан фарқли равишда ДАЖ хусусий компаниялар билан рақобатда тенгма-тенг қатнашади. Уларнинг асосий вазифаси фойда олишдир (тижорат функциялари). Улар солиқлар тўлайди ва умумий тартибда банкрот деб эълон этилиши мумкин. Уларга, одатда, молиявий субсидиялар ва грантлар берилмайди.

Ривожланган давлатларнинг хўжалик тажрибаси кўрсатишича, улар хусусий корхоналар билан муваффақиятли рақобатлашишади, юқори фойдага ва барқарор самарадорликка эришилади.

3. Акцияларнинг назорат пакети давлатга тегишли, мулки аралаш, давлат-хусусий бўлган корхоналар. Бундай корхоналарнинг фаолияти хусусий ҳуқуқ томонидан тартибга солинади. Давлат улар билан контрактлар тизими орқали муносабатда бўлади. Албатта, улар 100% давлат мулки бўлган корхоналарга нисбатан анча мустақилдир.

4. Турли мамлакатларнинг капиталини бирлаштирувчи корхоналар - қўшма корхоналар.

5. Низомини белгилаб берувчи махсус қонунлар асосида марказий ва маҳаллий органлардан ажратилган корхоналар алоҳида гуруҳни ташкил этади. Бу корхоналар жамоа ҳуқуқи асосида фаолият олиб боришади. Бундай корхоналар жамоа муассасалари, федерал темир йўллар, федерал почта ва бошқалар бўлиши мумкин.

3.3. Постиндустриал шароитда хусусий сектор ривожланишининг хусусиятлари

Хусусий сектор корхоналари 3 та асосий ҳуқуқий шакл (якка, шерикчилик ва корпорация) бўйича фарқланади.

Постиндустриал жамият шароитида иқтисодиёт хусусий сектори ривожланишининг хусусиятларини тасаввур этишдан олдин буюк америкалик иқтисодчиси Элбрейт яратган иқтисодий тизим умумий назарияси асосий шартлари билан танишиб чиқиш керак. Бу анъанавий иқтисодиёт назария (экономикс)-ни танқид қилувчи муқобил назариялар орасида энг тизимга

солингани ва ривожлангирилгани, институцион ижтимоий йўналишнинг энг янги назариясидир.

1. «Экономикс» замонавий ижтимоий-иқтисодий тизими; унинг «юзи»ни йирик корпорациялар тизими белгилаб бериш омилини ҳисобга олмайди. Бир нечта йирик корпорациялар ижтимоий-иқтисодий тизимнинг бир тармоғини эгаллаб олишса, улар олигополияларни ташкил этишади. Мамлакат ЯИМида олигополиялар ишлаб чиқаришнинг улуши ўсгач, ижтимоий-иқтисодий тизимнинг табиати ҳам ўзгаради.

2. Олигополия нобозор тузилмасидир, чунки иқтисодий қудратга эга бўлгач, у ноиқтисодий мажбурлаш қудратига ҳам эга бўлади.

3. Давлат органлари олигополияларни қўллаб-қувватлашади, чунки улар, одатда, фан талаб қиладиган, бутун ИИТ, мамлакат мудофааи учун аҳамиятли тармоқларда пайдо бўлишади.

Бюроутмачи ролида қатнашган давлат органлари (ҳарбий техника, космик саноат, давлат заҳиралари ва резервлари) корпорациялар билан ўзаро муддатли контракт муносабатлар билан боғланадилар. Шундай қилиб, давлат технотузилмаси (бюрократик аппарат) корпорацияларнинг технотузилмаси билан бирлашиб, уларнинг ривожланишидан бевосита манфаатдор бўлишади.

Ривожланган мамлакатлар ташқи иқтисодий фаолиятда йирик корпорацияларни, уларнинг манфаатларини нафақат иқтисодий ва юридик воситалар билан, балки қурол кучи билан ҳам қўллаб-қувватлайди. Э.Г.Кочетовнинг «Жаҳон иқтисодиёти» дарслигида бу аниқлаштирилиб, НАТО, унинг ҳарбий қудратидан трансмиллий ва кўпмиллий корпорацияларнинг ташқи иқтисодий мақсадларига эришиш учун фойдаланиши таъкидланади.

Шундай қилиб, олигополистик ташкилотлар тўплами давлатнинг ташқи сиёсатини белгилаб беради.

4. Олигополияларнинг товар нархлари устидан ҳокимият ва меҳнаткашлар манфаатини ҳимоя қилувчи кучли касаба уюшмалар фаолияти «бозор» механизмларининг ўзаро таъсирини тубдан ўзгартиради.

Шунинг учун олигополиялар ишловчи тармоқларда нархлар талабга нисбатан ноэластик, иш ҳақи эса нархларга нисбатан ноэластик.

Агар таклиф талабдан кўп бўлса, корпорациялар нархни пасайтириши шарт эмас (агар маҳсулот маънавий эскирган бўлса, бу бўлиши мумкин), балки улар ишлаб чиқаришни қисқартиришади, чунки барқарор нархларни ушлаб туриб, уларнинг узоқ муддатли барқарор ривожланишига эришиш мумкин.

Очиқ инфляция бўлганда кучли касаба уюшмалари иш ҳақини оширишни талаб қилишади ва мулкдорлар эмас, балки ёлланма ишловчилар-маъмурият, бошқарувчи корпорациялар иш ташлаш ва ишлаб чиқариш тўхтаб қолишидан қўрқиб, кўпинча иш ҳақини оширишади.

Шунинг учун олигополистик тузилмаларнинг ичида «нархлар — иш ҳақи — нарх иш ҳақи» инфляцион спирали шаклланади. Дефляция содир бўлганда касаба уюшмалари иш берувчиларга иш ҳақини пасайтиришга рухсат беришмайди.

Шундай қилиб, касаба уюшмалари ҳокимияти ва олигополиялар фаолияти иш ҳақининг нархларга ноэластиклигига олиб келади.

Ўз ривожланишининг барқарорлашувига интилиб, олигополиялар уни стратегик режалар ишлаб чиқариш йўли билан бир неча йилга олдин режалаштиришади. Шундай қилиб, ривожланган мамлакатларда моҳиятан нобозор бўлган «режалаштирадиган тизим» (РТ) шаклланган. РТ «нобозор»лигининг асосий белгиси - бозор механизмларининг I-навбатда талаб ва таклиф стихияли ўзаро муносабатининг йўқлигидир. Бу кўп миқдордаги сотувчилар ва харидорларнинг стихияли ўзаро муносабати асосида автоматик равишда тўғриланадиган нарх иқтисодий тизими эмас, балки нобозор агентлар — йирик фирмалар ва касаба уюшмалари ҳокимиятига асосланган иқтисодиётдир.

Режалаштирилган тизим амал қилишида давлат каби нобозор субъект ҳам қатнашади.

Замонавий иқтисодий тизимнинг хусусий сектори режалаштирилган тизимдан фарқли равишда нархлар устида ҳокимиятга эга бўлмаган ва катта бўлмаган кўплаб корхоналардан иборат бозор тизимини ўз ичига олади, бозор тизими тармоқларида кучсиз касаба уюшмалари фаолият олиб боради, айрим тармоқларда улар умуман йўқ.

Бозор тизими (БТ) тармоқларига енгил ва озиқ-овқат саноати, қурилиш, шу жумладан, уй-жой қурилиши, юк ва автомобиль транспоти, умумий овқатланиш, хизмат кўрсатиш соҳаси, чакана савдонинг бир қисми, қишлоқ хўжалиги киради.

Бозор тизимида бозор қонунлари ва механизмлари амал қилади. Бу макроиқтисодиёт назарияси бўйича кўпгина дарсликларда тавсифланган нарх бошқарувчи тизимдир.

Бозор тизимининг фирмалари барқарорликка интилиб, стихиядан ва бозор конъюнктурасидан қутулиш учун нархлар устидан ҳокимликка ҳаракат қилишади ва ўз ўлчамларини катталаштиришади. Шунинг учун савдо, умумий овқатланиш, қишлоқ хўжалиги каби тармоқларда ишлаб чиқаришни концентрация-

лаш, фирмалар қўшилиш жараёнининг кучайиши кузатилмоқда ва натижада, бозор тизими субъектларининг бир қисми режалаштирилган тизимга ўтишади.

Режалаштирилган тизимнинг фан ва техника ютуқларидан фойдаланиш борасидаги кенг имкониятлари, молиявий қудрати, давлатнинг қўллаб-қувватлаши ва бошқалар режалаштирилган тизимдаги фирма ва тармоқлар бозор тизимига нисбатан тезроқ ривожланишига олиб келади. Бунинг натижасида режалаштирилган тизимга тегишли тармоқлар, режалаштирилган тизимнинг улуши катта бўлган минтақалар тезроқ ривожланади; РТ фирмаларининг ишловчилари каттароқ даромад олишади. Бу ҳолат тармоқлар ва минтақаларнинг нотекис ривожланишига, даромаднинг ишловчилар орасида нотекис тақсимланишига сабаб бўлади.

Агар БТда фирмалар истеъмолчиларнинг талабларга бўйсунуши, РТда фирмаларнинг истеъмолчиларга сўзсиз бўйсунуши йўқ, чунки улар реклама ва ҳукуматнинг қўллаб-қувватлаши ёрдамида ўз маҳсулотига талабни сунъий равишда шакллантиришади.

Шунинг учун истеъмолчиларнинг танлови ва эҳтиёжи эмас, балки ишлаб чиқарувчининг ҳукмронлиги замонавий ИИТ фаолият кўрсатишини белгилаб беради. Шу сабабли ишлаб чиқариш аҳолининг катта талаби мавжуд соҳада пайдо бўлиши шарт эмас, балки истеъмолчининг хулқи реклама ва келишувлар тизими орқали бошқариладиган соҳада пайдо бўлади. Шундай қилиб, умумий назариянинг хулосаси қатъийдир. РТнинг ҳокимияти ижтимоий манфаатларга мос равишда эмас, балки бюрократик ўсиш фойдасига ишлайди. Шундай қилиб, ИИТ давлат сектори, бозор тизими ва хусусий секторнинг режалаштирадиган тизимидан иборат.

Шуни айтиб ўтиш керакки, бу фарқланиш ҳар қандай таснифланиш каби шартлидир. Масалан, хусусий ҳуқуқ режимида фаолият олиб борувчи давлат мулки корхоналари хусусий секторнинг РТ корхоналаридан кам фарқ қилади.

Корхоналардан ташқари ИИТ таркибига молия ташкилотлари — тижорат банклари, суғурта компаниялари, инвестицион фондлар ва бошқалар киради.

ИИТ таснифи тўлиқ бўлиши учун нотижорат ташкилотлар тизимини ҳам ҳисобга олиш керак.

Нотижорат ташкилот истеъмолчиларнинг кооперативлари, жамоат ташкилотлари, диний ташкилотлар, хайрия ва бошқа фондлар ҳисобланади.

Истеъмолчилар кооперативлари деб моддий ва бошқа эҳ-

тиёжларни қондириш учун фуқароларнинг пай бадаллари асосидаги ихтиёрий бирлашмаларига айтилади.

Истеъмолчилар кооперативининг тадбиркорлик фаолиятдан даромадлари аъзолари орасида тақсимланади.

Жамоат ва диний ташкилотлар деб фуқароларнинг маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш мақсадидаги ихтиёрий бирлашмаларига айтилади. Улар нотижорат ташкилотлардир, лекин мақсадларига эришиш учун тадбиркорлик фаолияти билан ҳам шуғулланишлари мумкин. Бу ташкилотлар иштирокчиларининг ушбу ташкилотлар мулкига ҳуқуқи йўқ.

Фонд — ижтимоий, хайрия, маданий, таълим ёки бошқа мақсадлардаги ихтиёрий бадаллар ҳисобига тузилган нотижорат ташкилотдир. Фонд ижтимоий фойдали мақсадларига эришиш учун тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин.

3.4. Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тармоқ тузулмаси

Барча мамлакатлар макродаражадаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тасвирлаш ва таҳлил қилишда фойдали, иқтисодий ва ижтимоий ахборотлар тизимидан иборат миллий ҳисоблар тизими (МҲТ) да фаолият юритади.

ИИТни келтириш учун энг муҳим тармоқлар: саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва алоқа, савдо ва умумий овқатланиш, соғлиқни сақлаш, халқ таълими, маданият ва санъат, фан ва илмий хизмат.

Айтиш керакки, моддий ишлаб чиқаришга саноатга хизмат қилувчи транспорт ва алоқа киради, аҳолига хизмат кўрсатувчи транспорт ва алоқа эса ижтимоий соҳага киради.

Моддий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим тармоқлари тармоқостиларга бўлинади. Масалан, қишлоқ хўжалиги 2 га, яъни ўсимликчилик ва чорвачиликка, саноат эса 3 га — оғир, енгил ва озиқ-овқат саноатига бўлинади. Ўз навбатида, оғир саноат бир неча тармақларга бўлинади. Ўз навбатида, оғир саноат бир неча тармақларга бўлинади. Ўз навбатида, оғир саноат бир неча тармақларга бўлинади. Ўз навбатида, оғир саноат бир неча тармақларга бўлинади.

- тизим остилари кўрсатилган):
- ёқилғи-энергетик (электрэнергетика, ёқилғи саноати);
  - металлурги (қора ва рангли металлургия);
  - машинасозлик (қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, саноат учун транспорт);
  - кимё-ўрмон (кимё ва нефть-кимё, тахтани қайта ишлаш ва целлюлоза - қоғоз саноати);
  - қурилиш материаллари саноати.
- Енгил саноат тўқимачилик, чарм-тери ва пойабзал саноа-

тини, озиқ-овқат саноати озиқ-овқат, гўшт-сут ва балиқчилик саноатини ўз ичига олади.

Таҳлил ва прогнозлаш мақсадида агросаноат мажмуи (АСМ) ажратилади. У Эта соҳани ўз ичига олади:

- қишлоқ хўжалиги учун асосий фондларни — химикатлар, ўғитлар, қишлоқ хўжалиги техникасини ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги қурилиши;

- қишлоқ хўжалигининг ўзи, илмий-техник базаси билан;

- қишлоқ хўжалиги хом ашёсини қайта ишлаш.

ИИТнинг бундай тузилишига қарши замонавий назариялардан бири — «ривожланишнинг тадрижий назарияси» тарафдорлари чиқмоқда. Уларнинг асосий фикрларини кўриб чиқайлик. ИИТ тармоқлар, тармоқостилар ва ҳатто, алоҳида ишлаб чиқарувчилар даражасигача давом этиши мумкин.

Лекин тадрижий назария таъкидлашича, бундай тармоқ бўлиниши макроиқтисодий технологик ўзгаришларга олиб келувчи янги технологиялар, технологик тизимларнинг шаклланиши ва ривожланиши ҳамда турли янгиликлар интеграциясини ўрганишга ҳалақит қилади. Гап шундаки, шаклланган тармоқлар «соф» эмас, чунки бир тармоқ корхоналари ишлаб чиқариш ҳажмида бу тармоқ маҳсулотининг улуши катта, лекин бу корхоналар бошқа «соф» тармоқларнинг ҳам турли - туман маҳсулотларини ишлаб чиқаради. Бундан ташқари, ҳар қандай тармоқнинг технологик жараёнлари ишлаб чиқарилган маҳсулот техник даражаси ва сифати бўйича фарқ қилади.

Бир тармоқ доирасида техник даражаси, хом ашё манбалари, етказиб берувчилари, истеъмолчилари бир-биридан фарқ қиладиган боғлиқ технологик жараёнларнинг автоном занжирлари мавжуд. Улар ҳар хил тармоқларнинг боғлиқ технологик жараёнлари орасидаги алоқаларга нисбатан узвийроқ ва бошқачароқ бўлади. Юқорида айтилган тадрижий назарияда «тармоқ» тушунчасини техник-иқтисодий таҳлил, миллий иқтисодиёт ва унинг техник-иқтисодий ривожланишини (ТИР) прогнозлаш ва дастурлашда қўллаш нотўғри ва ноаниқдир.

Глазьев жонли тасвирида ТИР жараёнидаги ички ва тармоқлараро технологик алоқалар барқарорлигини йўқотади, иқтисодий тузилманинг тармоқ «кесими» ноаниқлашади ва «тиниқлик»ни йўқотади.

Шунинг учун технологик ўзгаришларда ўз бутунлигини сақлаб қолувчи ва уларни шакллантирувчи сифатида технологик боғлиқ ишлаб чиқаришлар тўплами - технологик тўплам (ТТ) ҳисобланади. Агар қандайдир ишлаб чиқариш жараёнининг натижаси бўлган маҳсулот берилган ТТ ичида фойдала-

нилса, бу жараён унинг таркибий қисмидир. Ҳар бир ТТ бошқа (қўшни) ТТни ва уни яқуний маҳсулотга (яқуний истеъмол учун) ёки бошқа ТТлар учун ресурс бўладиган оралиқ маҳсулотга айлантиради. ТТ таркибига кирувчи ишлаб чиқариш жараёнларининг технологик боғлиқлиги улар ривожланиши синхронизациясининг сабабидир. Бир ТТ ишлаб чиқарувчиларнинг пайдо бўлиши, барқарорлашуви ва инқирози у ёки бу даражада бир вақтда рўй беради. ТТ ичидаги ҳар қандай жиддий янгиликлар янги технологик асосда унинг тубдан реконструкция бўлишига ва оқибатда, одатда, янги ТТ шаклланишига олиб келади. Одатда, ҳар бир ТТ кўпгина қўшни ТТлар билан боғлиқ бўлиб, шу билан бир нечта технологик занжирларни бирлаштиради.

Шу йўл билан ўзаро узвий боғлиқ ТТ гуруҳлари шаклланади. Ривожланиш жараёнида боғлиқ ТТлар бир-бирининг эҳтиёжларига мослашишади. Шундай қилиб, иқтисодий тизимдаги турли типдаги ўзаро боғлиқ ТТларни бирлаштирувчи барқарор технологик занжирлар шаклланади. Шунинг учун бир хил технологик занжирлар билан боғлиқ ва технологик укладларни (ТУ) ташкил этувчи ТТ гуруҳларини ажратиш мумкин. Ҳар бир ТУ доирасида дастлабки ресурсларни олиш, уларни қайта ишлашнинг барча босқичларини ва яқуний маҳсулот ишлаб чиқаришни ўз ичига олувчи ёпиқ ишлаб чиқариш цикли амалга ошади.

3.5. Технологик укладларнинг таснифи

Ҳақиқий технологик-иқтисодий ривожланишга қўшни ТТлар асосида шаклланувчи ва янги ТУга бирлашувчи янги техник занжирлар вужудга келтириб эришилади. Ҳар бир янги ТУ ўз ривожланишининг бошида эски транспорт инфратузилмасидан ва ёқилғидан фойдаланади, бу эса уларнинг қондирилишини рағбатлантиради.

ТУ ривожланиши жараёнида эски укладнинг камчиликларини йўқотувчи ҳамда янги ёқилғига ўтишни таъминловчи янги инфратузилма тури яратилади ва у кейинги ТУ шаклланиши учун асос бўлади. Аниқки, инфратузилма ёқилғининг янги техника ва технологиялар ривожини асосида яратилади.

Вақт ўтиши билан мамлакатнинг анъанавий товарлар ва хизматларга эҳтиёжи қондирилиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг чегарасига етганда мавжуд ТУ негизида янги омиллар уларнинг ривожини тезлаштиради ва мамлакат кейинги, янада илғор ТУ га ўтади.

Жаҳон иқтисодиётида охириги 300 йил давомида 5 та ТУ

алмашди. Укладларнинг иқтисодий тавсифи С.Глазьевнинг монографиясида батафсил ёритилган. Уларнинг асосийларини келтирамиз:

1-ТУ (1770-1830): тўқимачилик саноати машинасозликнинг ривожланиши, чўян эритиш, сув двигателининг ихтироси эди.

2-ТУ (1830-1880) асоси: буғ двигателининг ихтироси, темир йўл қурилишининг, транспортнинг, машина, кемасозликнинг, кўмир, станоксозлик саноатининг, қора металлургиянинг ривож эди.

3-ТУ (1880-1930) асоси: электротехник, оғир машинасозликнинг ривожланиши, пўлат ишлаб чиқариш ва прокати, электр узатиш линияларининг қурилиши ва ноорганик кимёнинг ривож эди.

4-ТУ (1930-1980) асоси: автомобиль, тракторсозликнинг, рангли металлургиянинг ривож, узоқ муддат фойдаланилган, синтетик материалларни ишлаб чиқариш, органик кимёнинг ривожланиши, нефтни ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш эди.

5-ТУ (1980-2030) асоси: электротехник саноатнинг, ҳисоблаш, оптик-тола, техниканинг, дастурий таъминотнинг, телекоммуникацияларнинг ривож, газни ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш, ахборот хизматларининг ривож ҳисобланади.

Асосий омил-микроэлектрон компонентлар.

Ўтган асрнинг 70-йиллари охиригача ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий тузилмасида 4-ТУ ҳукмрон эди. Барча мамлакатларда уни такрор ишлаб чиқариш билан бирга ўз ҳаёт цикли якуний босқичидаги 3-ТУ ишлаб чиқаришнинг қисқариши ва 50-70 - йилларда шаклланаётган ҳамда 80 - йилларнинг ўрталарида ўсиш босқичига ўтган 5-ТУ ишлаб чиқариши тез ўсган эди.

50-90 - йилларда 3-ТУ ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий динамикасида муҳим роль ўйнамай қолганди. Деректив бошқарилган мамлакатларда эса 30 - йилларнинг бошигача 3-ТУ такрор ишлаб чиқариш давом этар эди. Унинг қисқариши бозор иқтисодиётидаги мамлакатларга қараганда секинроқ кечди.

СССР да 3-ТУ қисқариш ўрнига мамлакатнинг иқтисодий ўсиш ўртача суръатига яқин суръатда кенгаярди.

Шуни таъкидлаш керакки, собиқ СССРда 4-ТУнинг, айрим ТТларнинг шаклланиши ривожланган капиталистик мамлакатлардагидек инқилобигача бошланган эди. Лекин унинг ўсиш босқичи 50 - йиллар охири 60 - йиллар бошида кимё саноатининг устувор ривож тўғрисида қарор қабул қилинган бошланди.

Умуман олганда, собиқ СССРда 4-ТУнинг ривожланиши ривожланган мамлакатлардагига қараганда секинроқ эди.

60 - йилларда миллий иқтисодиётда ривожланган мамлакатлардагидек 5-ТУ пайдо бўла бошлади. Бошиданоқ бу укладни ҳаракатлантирувчи тармоқларнинг деярли бутун мажмуи шаклланди: электроника, авиакосмик техника, телекоммуникация воситалари.

5-ТУ ривожланиши суръатлари бошида ривожланган мамлакатлардаги суръатларга яқин эди. Янги ТУнинг базавий ишлаб чиқаришларида, асосан авиакосмик техникада собиқ СССР нисбий рақобат афзалликларига эга эди. Лекин 70-йилларнинг ўрталаригача 5-ТУнинг шаклланиши бутунлай ҳарбий саноат мажмуида бўлиб ва асосан давлат хариди ва субсидиялар асосида амалга ошган.

Агар ривожланган капиталистик мамлакатларда 70 - йилларнинг ўрталаридан 4-ТУ дан 5-ТУ га ресурслар кенг миқёсда қайта тақсимланиб, 5-ТУ тез ривожланган бўлса, собиқ СССРда аксинча 5-ТУ ривожланиши эскирган ТУ ларни такрор ишлаб чиқариш натижасида келиб чиққан ресурслар дефицити ҳисобига кенгая олмасди.

5-ТУнинг илғор тармоғи — эгилувчан, автоматлашган ишлаб чиқаришларнинг (ЭАИЧ) ривожини кўзбўямачилик эди. 80 - йилларда собиқ СССР барча ривожланган мамлакатларни роботлар ишлаб чиқариш бўйича қувиб етди, лекин улардан фойдаланишдан самара харажатларга нисбатан кам эди. Айниқса, аянчли аҳвол базис тармоқларда, авваламбор макроэлектрон саноатда вужудга келди. 70 - йилларнинг ўрталаридан бу соҳада технология таъминоти анчага орқада қола бошлади ва 80 - йилларнинг охирида 3 та авлодга етди. Жаҳон бозорида 5-ТУ совет ишлаб чиқаришларининг рақобатбардош эмаслигини белгилаб берган чегарага етиб келди. Бошқа базавий ишлаб чиқаришлар — дастурий таъминот, лазер ва оптик-тола, техника, телекоммуникациялар ҳам секин ривожланган.

ТИР траекториясининг мамлакатлараро миқдорий таҳлили собиқ СССРда иқтисодиётнинг техника ривожини бошқа мамлакатларники каби бўлганини кўрсатади. Лекин у анча секин эди.

Иқтисодиёт техника ривожининг нисбатан паст суръатлари собиқ СССРнинг хўжалик бошқарув объекти сифатида таркибий ҳудудий ёки бошқа хусусиялари билан изоҳланмайди. У асосан унинг такрор ишлаб чиқариши кўп укладлилиги билан изоҳланади. Собиқ СССРда 3-ТУ такрор ишлаб чиқаришининг кенгайиши рўй беради. Шунинг учун 4-ТУ ТТлар ресурсларини қайта тақсимланиши жуда оз эди.

Бу тегишли равишда таркибий ўзгаришлар ва умумий техник-иқтисодий ривожланишнинг суръатларига таъсир қилди.

90-йилларнинг охирида бир вақтнинг ўзида совет иқтисодий тузилмасида мавжуд бўлган учинчи, тўртинчи, бешинчи ТУ ларнинг такрор ишлаб чиқариши барқарорлашди.

Умуман олганда, собиқ СССРда иқтисодиётнинг техника ривожини 3-ТУ нинг давом этаётган такрор ишлаб чиқариши билан чекланган, 4-ТУ нинг ўсиши бўйича белгиланганди. 4-ТУнинг ўсиш даражаси илғор мамлакатлардагига қараганда анча суст эди.

Иқтисодиёт алоҳида тармоқларининг ривожини тўғрисида умумий тушунчани мамлакатимиз иқтисодиёти даражасининг эталон сифатида олинган АҚШ ривожланиш динамикаси ривожланиш траекторияси билан таққослаш орқали аниқлаш мумкин.

Таққослаш собиқ СССР иқтисодиётининг ривожланиш даражаси бўйича АҚШдан тахминан 20-25 йилга орқага қолганини кўрсатади.

Собиқ СССРда фақатгина энергетика соҳасидаги технологик ўзгаришлар бошқа ривожланган мамлакатлар билан деярли бир вақтда бўлган.

3-ТУ такрор ишлаб чиқаришининг давом этиши, ривожланган мамлакатларга қараганда 4-ТУ нинг анча секин ривожини (30 йилга орқада қолиш) 5-ТУ асосида халқ хўжалиги реконструкциясини ва унинг халқаро меҳнат тақсимотига самарали интеграциясини анча қийинлаштирди.

3.6. Мамлакат ижтимоий-иқтисодий тизимида ривожланишнинг постиндустриал босқичи

ИИТнинг самарали давлат бошқарувини шакллантиришда ҳисобга олиш керак бўлган омилларни аниқлашдан олдин жаҳон хўжалиги ривожланишининг янги босқичи — постиндустриал босқичнинг асосий белгиларини кўриб чиқайлик. Айтиб ўтиш керакки, унинг кўпгина белгилари ҳозирча прогрессив тенденциялар сифатидагина намоён бўлиб, фақат ривожланган мамлакатларга хос, постиндустриал жаҳон тизимида эса, индустриал тизимнинг кўп белгилари мавжуд. Бунда айрим белгилар камайса, бошқалари кўпинча ошади.

Алоҳида мамлакатлар ИИТ ривожини постиндустриал босқичининг асосий белгиларини келтирамиз:

- ижтимоий ҳаётда барча шакллар ривожининг динамикаси мураккаблашади ва ўсади. Фан, техника, иқтисодиёт, сиёсатнинг ижтимоий шартлари, мафкура, ахлоқ орасида ўзаро алоқа ва ўзаро боғлиқлик кучаяди;

- шу сабабли ижтимоий-иқтисодий тараққиёт муаммоларини ечишнинг аҳтимоилли вариантлари, йўллари ва воситалари хилма-хиллиги ошади;

- фан ва техника ривожини, экология, аҳолининг ижтимоий муҳофазаси, истеъмолчи ҳимояси, маданиятни ривожлантириш, унинг кадриятларини сақлаб қолиш ва бошқа муаммоларни ечишда турли ижтимоий ташкилотлар ва фондлар роли ошади;

- ҳар бир мамлакат ичида ишлаб чиқаришнинг интеграцияси, молия-саноат гуруҳлари (МСТ), турли ассоциациялар ва корпорацияларнинг конкордиумлари, саноат ва банк капиталининг симбиози шаклланади. Натижада давлатнинг таркибий тармоқ сиёсати ва тармоқ ривожининг бошқа масалалари, шу жумладан, тармоқлараро характердаги мураккаб масалаларни ечиши доирасида миллий иқтисодиёт тармоқлари ривожининг асосий йўналишларини белгилашда корпорациялар роли кучаяди;

- бошқариш мезодаражасининг шаклланиши ва ривожини, яъни макродаража ва микродаража – кичик, ўрта ва кичик, ўрта корхоналар орасидаги ўрта даража;

- фан-техника инқилоби, фан - ишлаб чиқариш инқилобига ўтиши, бунга иқтисодиётнинг етакчи тармоқларидаги силжишлар, ишлаб чиқариш технологияси соҳасидаги сифатли сўнги янгиликлар, хом ашёнинг янги турига талабни шакллантиришга интилиш сабаб бўлади;

- ҳаёт таъминотининг барча соҳаларини компьютерлаштириш, коммуникация воситалари ривожининг юқори даражаси натижасида ривожланган мамлакатларнинг ИИТси ахборот тизимига айланиши;

- алоҳида ишлаб чиқаришларнинг бир-бирига кириб бориши, тармоқ орасидаги чегаранинг йўқолиши, таркибий мобилликнинг кучайиши;

- ҳар бир мамлакат иқтисодий тизимининг янада «очиқлиги», бу эса жаҳон иқтисодий тизимининг бирлиги, бутунлиги ҳақида гапиришга имкон беради.

Масалан, ривожланган мамлакатлардаги ақлсиз ва тўхтовсиз ишлаб чиқариш суръатларини жадаллаштириш жаҳон экологик инқирозини, жаҳон ва мамлакатнинг турли минтақалари орасида ҳаёт сифати орасидаги фарқни ва натижада улар орасидаги зиддиятларни кучайтиради. Умуман олганда, жаҳоннинг етакчи мутахассислари фикрича, инсоният тобора қутбланишувчи дунёда яшамокда, бу ерда эса 20% аҳоли постиндустриал цивилизациянинг эндоген етилиши шароитида, 80% аҳоли постиндустриал дунёнинг «бошқа томонида» яшамокда, чунки «бой шимол» ва «камбағал жануб» орасидаги тафовут охириги ўн

йилликларда қисқариш ўрнига, аксинча ўсмоқда (жаҳон аҳолисининг 20 фоизи 80% жаҳон хўжалигига, 20 фоизи эса атиги 1,5% жаҳон хўжалигига эга).

Иқтисодиётнинг янада «очиқлиги» тенденциясига батафсилроқ тўхталиб ўтамиз, чунки у ҳар бир мамлакат ҳамда жаҳоннинг ИИТ қиёфасини тубдан ўзгартиради ва натижада ҳар бир мамлакат ривожланиш стратегиясининг омилларини ўзгартиради. Жаҳонда бўлаётган жараёнларни тўлиқроқ тасаввур этиш учун ривожланишнинг илмий стратегияси таркибий қисми сифатида асосий қоидаларни келтирамиз.

Геоиқтисодиётга кўра, жаҳон иқтисодий тизимининг бирлиги, бутунлиги қуйидаги жараёнлар таъсирида шаклланади:

- интернационализация;
- мондализация;
- глобализация.

Интернализация жараёни асосида жаҳон иқтисодий тизими алоҳида миллий иқтисодий тизимларнинг мажмуи сифатида бўлади, яъни интернационализация асосан жаҳон бозори орқали боғланган, нисбатан алоҳидалашган иқтисодий тизимларни кўзлайди.

Мондализация жаҳон иқтисодий тизимларини таркибига нафақат миллий иқтисодий тизимлар, балки транс ва миллатлараро корпорациялар кирувчи яхлит тизим каби шакллантиради, яъни мондализация жаҳон иқтисодий тизимига сифатли янги тузилма-интеграцион-такрор ишлаб чиқариш алоқаларига асосланган яхлитликни беради.

Глобализация замонавий инсониятни ягона, яхлит, тубдан янги жаҳон, глобал тизим сифатида шакллантиради, унинг барча таркибий унсурлари узвий ва тўхтовсиз чуқурлашиб борувчи ўзаро алоқа ва ўзаро боғлиқликда бўлади, яъни жаҳон тизими яхлит иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий супер тизим сифатида кўрилади. Бунда бутун жаҳон ҳамжамияти биргаликда ечиши керак бўлган замонавий муаммолар пайдо бўлади. Улардан энг муҳимлари жаҳон иқтисодий тизимининг табиий биологик муҳит билан ўзаро муносабати бўлади. Бундан ташқари инсоният бирлигининг шундай даражасига эришиладики, ҳар бир мамлакатнинг муваффақиятли ривожланиши умуман олганда, жаҳоннинг ҳолатига ва ўзгаришига тобора боғлиқ бўлиб боради.

Мондализация ва глобализация жараёнлари авваламбор алоҳида мамлакатлар ҳаёти барча томонларининг интеграционизацияси сабабли бўлади. Шунинг учун адабиётларда «интернационализация» сўзи ҳам тор маънода (иқтисодий тизимларнинг интернационализацияси), ҳам кенг маънода (ҳаётнинг

барча томонлари интернационализацияси, яъни глобализацияси) ишлатилади.

XXI аср бўсағасида геоиқтисодий ривожланиш жаҳон тизимида ҳукмрон мавқега эришмоқда ва у билан, авваламбор геосиёсий, ҳарбий, сиёсий (геостратегик) майдон билан мураккаб ўзаро муносабатларга киришмоқда ва улар геоиқтисодиётга бўйсунядади.

Давлатларнинг ички ва ташқи фаолияти соҳалари, ички ва ташқи сиёсат орасидаги фарқ йўқолган сари ҳар бир мамлакатнинг миллий ривожланиш стратегияси ташқи муҳит билан кучлироқ боғланиши керак.

Замонавий иқтисодий дунёда миллий иқтисодиётнинг барқарор мавқеъи учта стратегик компонентнинг мувофиқлиги билан белгиланади:

- ташқи соҳада шаклланаётган ҳолат;
- миллий манфаатлар ва приоритетлар тизимининг ҳолати;
- миллий иқтисодиётдаги ҳолат.

Замонавий иқтисодий тизимнинг мурасасизлиги омилларини ҳам ҳисобга олиш керак. Юқорида айтилган компонентларнинг номутаносиблиги миллий иқтисодиётни, демак, мамлакат ҳамда жаҳон ривожининг аутсайдерига айлантиради.

Халқаро муносабат субъектлари - мамлакатларни хусусий субъектларга алмашинуви амалга ошмоқда, бунинг натижасида жаҳон иқтисодий тизими ягона «мегакорпорация»га айланмоқда.

Ривожланган мамлакатлар ташқи иқтисодий алоқаларнинг савдо-воситачилик моделидан ишлаб чиқариш-инвестицион ёки геоиқтисодий моделига ўтишди.

Интернационализация жараёни жаҳон иқтисодий тизими технология яхлитлигининг асосини яратди, бунда турли давлатлар миллий иқтисодиётларига тегишли қисмлар ягона монолит бўлганга бирлашадиган интернационаллашган такрор ишлаб чиқариш жараёнлари шаклланади. Шундай қилиб, ишлаб чиқариш ва товарлар муомиласи жараёнининг тобора катта қисми интернационаллашиб, ягона интернационаллашган такрор ишлаб чиқариш асосини ташкил этишядади.

Бу жараёнлар жаҳон иқтисодий тизимининг «оммавий» ва «хусусий» унсурлари ва интернационаллашган такрор ишлаб чиқариш асослари орасидаги зиддиятларнинг кескинлашувига олиб келади. Давлатлараро иқтисодий муносабатлар ўрнига анклавлараро (фирмалараро, корпоротивлараро) муносабатлар юзага келмоқда, натижада ижтимоий меҳнат тақсимооти ҳам фирмалараро бўлиб қолмоқда.

Қисқача хулосалар

Давлат прогнозлаштиришнинг объекти сифатида ижтимоий-иқтисодий тизим «мамлакат» каби глобал тизимнинг тизим ости бўлиб намоён бўлади. «Мамлакат» тушунчасининг синоними кенг маънода «давлатдир». «Давлат» атамаси тор маънода «давлат оргонлари» тушунчасида ҳам ишлатилади. Жамият борлиқнинг ижтимоий қисмидир ёки жамият мамлакатнинг тизим остидир. Давлат корхоналари мулкчилик тури бўйича бир нечта гуруҳларга бўлинади.

Хусусий секторда корхоналар учта асосий ҳуқий-иқтисодий шакл бўйича ажратилади. Миллий ҳисоблар тизими бўйича ижтимоий-иқтисодий тизимда тармоқлар таснифланган. Технологик укладлар ишлаб чиқариш самарадорлиги чегарага етгандан сўнг янги прогрессив укладга ўтади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ижтимоий –иқтисодий тизимни ривожлантиришдан мақсади нима?
2. Давлат корхоналари қандай классификацияланади?
3. Индустириаллашгадан кейинги жамият шароитида хусусий секторнинг риволаниш хусусиятлари нималардан иборат?
4. Мамлакат ижтимоий-иқтисодий тизимининг тармоқ тузулмаси қандай ифодаланади?

Асосий адабиётлар

1. Бақтагиров И.А. Прогнозирование и планирование в условиях рынка. Казань, 1997.
2. Пардасанов Г.А. Прогнозирование национальной экономики. Учебное пособие. -М., ЗАО.Финстатинформ., 1999.
3. Попов В.А. Основы экономического прогнозирования. Учебное пособие. – М.: РЭА им Г.В. Плеханова, 1997.

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ ПРОГНОЗЛАШ УСУЛЛАРИ

4.1. Прогнозлаш усулларининг классификацияси

Прогностиканинг фан сифатида гуркираб ривожланиши охирги ўн йилликда ўз аҳамиятига кўра, тенг баҳоли бўлмаган кўплаб прогнозлаштириш усуллари, жараёнлари, йўллари, тадбирларининг вужудга келишига олиб келди. Уларнинг аниқ бир тизимга солинганлиги кейинчалик кам баҳоланган ва қурама усуллар билан прогностика инструментарияси кенгайишига сабаб бўлди.

Ҳозирда, олимларнинг баҳолашига кўра, прогнозлашнинг 150 дан ортиқ усуллари мавжуд. Бироқ амалиётда асосийлари сифатида уларнинг 15-20 тасидан фойдаланилади.

Прогнозлаш усуллари классификациясини батафсил кўриб чиқишдан олдин, «усул» ёки «иқтисодий ва ижтимоий прогнозлаш усуллари» тушунчаларини аниқлаб олиш керак.

Прогнозлаш усули деганда ретроспектив маълумотлар, экзоген (ташқи) ва эндоген (ички) алоқалар, прогнозлаш объекти, шунингдек, кўрилаётган ҳодиса ёки жараён доирасида уларнинг ўлчовларини таҳлил қилиш асосида объектнинг келгусида ривожланишини аниқ муҳокама қилиш имконини берадиган фикрлаш йўллари ва усуллари мажмуасини тушуниш лозим.

Мавжуд манбаларда прогнозлаш усулларининг турли хил таснифлаш тамойиллари кўрсатилган. Прогнозлаш усулларининг муҳим таснифлаш белгиларидан бири уларни тўла қамраб оладиган формалаштириш даражаси ҳисобланади.

Иккинчи таснифлаш белгиси—прогнозлаш усулларининг таъсирини умумий тамойили дейиш мумкин, учинчиси — ишончли ахборот олиш усули ҳисобланади.

Формализация даражасига қараб иқтисодий прогнозлаштириш усулларининг интуитив ва формализационга бўлиш мумкин.

Прогнозлашни интуитив усуллари объектнинг мураккаблигига кўра, кўплаб омилларни ҳисобга олиш мумкин бўлмаган ҳолларда ишлатилади. Бу ҳолда экспертлар баҳосидан фойдаланилади. Бунда индивидуал ва жамоавий эксперт баҳолари фарқланади.

Индивидуал эксперт баҳолар таркибига: «интервью» усули - бунда экспертнинг «савол-жавоб» мутахассиси билан бевоқиф алоқаси амалга оширилади; таҳлил қилиш усули - бунда

қандайдир прогноз қилинаётган вазиятнинг логистик таҳлили амалга оширилади, таҳлилий ёзма ҳисоботлар тузилади; *сценарий ёзиш усули* — у турли шароитларда вақт ўтиши билан ҳодиса ёки жараёни мантиқан аниқлашга асосланади.

Жамоавий эксперт баҳолари усуллари ўз ичига «комиссия», «ғоялар жамоавий генерацияси», «дельфи», «матрица» усулларини олади. Бу усуллар гуруҳи шунга асосланганки, жамоавий фикрлаш жараёнида, биринчидан, натижалар тўғрилиги юқорироқ, иккинчидан, экспертлар индивидуал мустақил баҳоларни ишлаб чиқишида кам ҳолларда ашёвий ғоялар учраши мумкин.

Формализацион усуллар гуруҳига экстронотация ва моделлаштириш киради.

Биринчи гуруҳга энг кичик квадратлар усули, экспоненциал текислаш усули, ўртага сирғанмалар усули, иккинчисига эса, таркибий, турли, матрицавий моделлаштириш киради.

Прогнозлаштириш усуллари классификациясида турли бошқа усулларни бирлаштирадиган комбинациялашган усуллар ўзига хос ўринни эгаллайди. Масалан, жамоавий экспертлар баҳолашлари ва экспертларни сўроқ қилиш ва ҳоказо.

Прогнозлаш усулларини таснифлашда шуни назарда тутиш керакки, прогнозлаш усулларини мазмундор тизимга солиш, прогнозлаш объекти ривожланишнинг иқтисодий жараёнлари ва қонуниятлари билан аниқланиши керак.

4.2. Прогнозлашнинг эксперт усуллари

Прогноз - эксперт объекти перспектив тараққиётига қараганда мутахассисларнинг индивидуал фикрлашини намоён қиладиган ҳамда мутахассис тажрибаси мобилизация ва интуицияга асосланган. Эксперт баҳолаш усули объектлар ва муаммоларни таҳлил қилишда, уларнинг тараққиётини тўлиқ ёки қисман математик шакллантиришга тўғри келмайдиган, яъни адекват (ўхшаш, тўғриланган) моделни ишлаб чиқиш қийин бўлган ҳолларда ишлатилади. Прогнозлашда қўлланиладиган эксперт баҳолаш усули индивидуал ва коллектив усулларига бўлинади.

Индивидуал эксперт усули соҳалари бир-бирига боғланмаган эксперт мутахассис фикрларидан фойдаланишга асосланган. Кўпинча прогнозни шакллантиришда қуйидаги икки усул қўлланилади:

1. Интервью усули;
2. Аналитик-эксперт баҳолаш усули.

Интервью усули прогноз қилувчининг эксперт билан бўладиган суҳбатини тахмин қиладиган. Шундан келиб чиққан ҳол

да суҳбат давомида прогноз қилувчи олдиндан ишлаб чиқилган дастурлар асосида эксперт олдиға объектнинг перспектив тараққиётига оид саволлар қўяди. Бундай баҳолашнинг муваффақияти муҳим даражада интервью олинаётган эксперт маҳоратига, унинг энг фундаментал саволларга тез ва турли - турман хулосалар беришига боғлиқ.

Аналитик-эксперт баҳолаш усули таҳлил қилишга интилиш устидан узоқ ва синчиклаб мустақил ишлашни, прогнозланаётган объектнинг тараққиёт йўли ва ҳолатини баҳолашни тахмин қилади. Бу усул экспертга прогнозланаётган объект бўйича лозим бўлган барча ахборотлардан фойдаланиш имконини беради. Эксперт ўзининг фикрларини ҳимоя қоғози кўринишида тайёрлайди.

Кўрилаяётган усулларнинг асосий ютуғи экспертнинг индивидуал маҳорати ҳамда алоҳида ишчига кўрсатилган, эътиборга олинмаган психологик таъсирдан максимал даражада фойдаланиш имконини беради. Лекин бу усуллар бир эксперт - мутахассис билими бир қанча фан соҳалари бўйича чекланганлиги туфайли кўпинча умумий стратегияни прогнозлашда кам қўлланилади.

Кўп ҳолларда умумий стратегияни прогнозлашда прогнозланаётган объектнинг перспектив тараққиётини баҳолаш учун экспертларнинг жамоавий фикрларини аниқлаш принципига асосланган жамоавий-эксперт баҳолаш усулидан фойдаланиш мумкин.

Бу усулларни қўллаш асосида экспертнинг ўрганаётган муаммонинг муҳимлиги ва аҳамиятлилигини етарли даражада баҳолаш гипотезаси, маълум бир йўналишдаги перспектив тараққиёт, у ёки бу воқеанинг юзага келиши, прогноз объекти тараққиётида мақсадли маълум бир муқобил йўлни танлаш гипотезаси ётади.

Ҳозирги вақтда махсус ҳайъат аъзоларининг ишлашига асосланган эксперт усуллари кенг тарқалган бўлиб, эксперт гуруҳлари «думалоқ стол атрофида» у ёки бу муаммони ҳал этиш учун мунозара қилиб, бир фикрга келишади.

Эксперт жамоаси ёрдами билан прогнозлашни йўлга қўйиш учун асосан қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

- малакали эксперт гуруҳларини шакллантириш;
- экспертларни тайёрлаш ва ўтказиш;
- олинган ҳужжатлар асосида статистик ҳисоблашлар ўтказиш.

Анкеталарда сақланган, кўп сонли қийматлар кўринишида берилган, эксперт баҳолаш натижасини статистик баҳолаш ва

уларнинг ишончлилик чегаралари, экспертлар фикрлари мувофиқлигини статистик баҳолашда аниқланади.

Прогноз катталикларнинг ўртача аҳамияти қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$B = \sum_{i=1}^n B_i/n$$

Бу ерда: B_i – тарафидан берилган прогнозланаётган катталиكنинг аҳамияти;

n - гуруҳдаги экспертлар сони.

Бундан ташқари, дисперсияни ҳам аниқлаш мумкин:

$$D = \sum (B_i - B)^2 / (n - 1)$$

(Дисперсия, бу вариант (B_i)дан ўртача арифметик (B) айирмасининг ўртача квадрати).

Шундан сўнг j ишончлилик интервалининг яқинлик аҳамияти ҳисобланади:

$$j = t \sqrt{D / (n - 1)}$$

Бу ерда: t - параметр, яъни стьюдент жадвалидан берилган ишончлилик эҳтимоли даражаси ва озодлик даражаси сони орқали аниқланади. Сўнгра прогнозланаётган катталиكنинг аҳамиятлилиги учун ишончлилик интервали ҳисобланади:

юқори чегараси учун $A_B = B + j$;

қуйи чегараси учун $A_H = B - j$

Бундан ташқари баҳоланаётган ҳар бир параметр муҳимлиги бўйича экспертлар фикрларининг мувофиқлик даражасини кўрсатувчи коннордация коэффиценти ҳисобланади.

4.3. Экстраполяция усуллари

Экстраполяция ёрдамида жараёнлар юзага келишида, одатда, у ёки бу кўп миқдорий объект тавсифи статистик тенденцияларини йиғишда ўзгариш нуқтасидан бошланади. Экстраполяция усуллари энг кўп тарқалган ва барча прогнозлаш усуллари орасида нисбатан кўп ишлаб чиқилган усуллардан ҳисобланади.

Бу усуллар ёрдамида катта системаларнинг параметрлари, иқтисодий, илмий ва ишлаб чиқариш потенциалининг миқдорий тавсифлари, илмий-техник тарақиётнинг натижавийлиги тўғрисидаги маълумотлар, системалар ичидаги ва бошқа шунга ўхшаш тавсифларнинг нисбатлари экстраполяция қилинади.

Экстраполяция усулининг мақсади қуйидагилар ҳисобланади: Прогнозлаш объектини характерловчи ўтган даврга нисбати, татбиқ қилиш қонуниятлари аниқланади ва мос ҳолда бу маълумотларнинг ўсиш потенциаллари тўғрисидаги статистик маълумотлар таҳлил қилинади, сўнгра ташқи муҳитда эмперик ёки динамик қаторда бўлган прогнозловчи катталикларнинг қийматлари аниқланади.

Экстраполяция усули вақт қаторларидаги боғланиш кўпроқ, яъни экстраполяция қилишнинг тарқалган соҳалари аниқланган ҳолларда қўлланилади.

Бирламчи таҳлилдан сўнг тўғри экстраполяция жараёнига ўтказамиз.

Эгри чизиқли шакли ва унинг параметр қийматларини билган ҳолда, эмперик маълумотлар ташқарисида яъни, келажак даврига тўғри келувчи аргумент(вақт) қийматини аниқлаб, конкрет вақтда прогнозлаш қийматига қабул қилувчи функциянинг мос келувчи қиймати аниқланади.

Берилган прогнозлаш усули, одатда, эгри чизиқли шакли тўғри аниқланганда, қонуниятларни тўғри акс эттирувчи эмперик маълумотларнинг ўзгариши тўғрисида жуда яхши натижалар беради.

Динамик қаторни аниқлаш учун динамик қаторда боғланиш зичлигини кўрсатувчи коэффициент ҳисобланади:

$$r_{yx} = \frac{\sum_{i=1}^n (X_t - X)(Y_t - Y)}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (X_t - X)^2 \sum_{i=1}^n (Y_t - Y)^2}}$$

r_{yx} нинг қиймати -1 дан $+1$ гача қийматни қабул қилади.

Мусбат қиймат тўғри, манфий қиймат тескари боғланишга тегишли эканини кўрсатади. $r_{yx} \geq 0,7$ бўлган қийматда тренд барқарор бўлади. Акс ҳолда динамик қатор тенденцияси барқарор бўлмайди. r_{yx} қиймати (0) га яқин бўлган ҳолда корреляцион боғланиш йўқлиги тўғрисида фикр юритилади.

Тенденциянинг барқарорлиги аниқланган ҳолда динамик қатор икки ташкил этувчига ажратилади:

$$y = y_t + e_t \quad (t = 1, 2, \dots, n)$$

Бу ерда: y_t - тенденциянинг тараққиёти (тренд); e_t - айрим сабабларга кўра ҳаракат натижасида юзага келувчи қолдиқ элементлар.

Динамик қатордаги элементларнинг миқдорий тавсифсини аниқлаш учун вақт давомида объект тенденция тараққиётининг энг маъқул кўринишини ифодаловчи тренд ҳисоблаб чиқилади. Сўнгра қолган элементларнинг эгилувчанлик қийматига баҳо берилади, $y_t = a + b_t$ чизиқли регрессия параметрлари энг кичик квадратлар усули орқали ҳисобланади.

Бу усулнинг маъноси бошланғич вақт қатори нуқтасидан айирмани минимизация қилувчи тренд усули параметрларини ахтариш, яъни қидириб топишдан иборатдир. Бундай ҳолда айирманинг квадрати суммаси олинади:

$$S = \sum_{t=1}^n (Y_t - Y_t^1)^2 \rightarrow \min$$

Бу ерда: Y_t — бошланғич қаторнинг сарфланиш аҳамияти; Y_t^1 — бошланғич қаторнинг фактта асосланиш аҳамияти; $T=1, n$. n — кузатувлар сони.

Минимизация талаби тенглик (0) нолга тенглаштирилганда бажарилади.

Бунда S минимал бўлиши ҳамда a ва b параметрлар қуйидаги нормал тенгламалар системасини қониқтириши лозим:

$$na + b \sum_{t=1}^n t = \sum_{t=1}^n y_t; \quad a \sum_{t=1}^n t + b \sum_{t=1}^n t^2 = \sum_{t=1}^n y_t t$$

a ва b параметрлари тааллуқли бўлган системани ҳисоблаб, уларнинг аҳамиятини аниқлаймиз.

4.4. Регрессия ва корреляция таҳлили усули

Регрессион таҳлил ўрганилаётган тасодифий ҳаракатнинг тасодифий меъерини ва ўрганилаётган миқдорий ўзаро муносабатлар ўртасидаги боғланишни ишлаш учун қўлланилади. Яъни, тасодифий ва иқтисодий меъёрлар ўртасидаги боғланиш регрессия деб аталади. Регрессион таҳлил—ушбу боғланишнинг таҳлили усулидир.

Регрессия ўртача натижа белгиларининг омил белгилари билан боғлиқлигини кўрсатади.

Прогнозлаш учун регрессион таҳлил усули қўлланилаётганда математик формула тузилади. У формула прогнозлаштириш объекти билан бирга унга таъсир этувчи битта ёки бир нечта омилларнинг боғланишини ўзида акс эттиради. Бу усул ишлатилаётган объектнинг хусусиятини таҳлил қилишга имкон беради. Бунда намуна тузилиб, ундан сўнг намунадаги бир кўрсаткич аҳамиятининг бошқа кўрсаткичга боғлиқлиги ҳисобланади.

Регрессия тенгламаси вазифасига кўра бўлинади.

Масалан,

Тўғри чизиқли тенглама.

$$y = a_0 + \sum a_i x_i$$

Даражали тенглама $y = a_0 \prod x_i^{a_i}$

Кўрсаткичли тенглама. $y = a_0 \prod a_i^{x_i}$ ва бошқалар.

Бу ерда эрксиз ўзгарувчи (y) функция, эркили ўзгарувчи (x) аргумент бўлиб келади.

Эркили вариациянинг асосий, ҳақиқий кўрсаткичи эмперик кўрсаткичдан ҳисобли кўрсаткич айирмасининг ўртача квадрата тенг:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (y_1 - \hat{y}_1)^2}{n - k}} \quad (\sigma = \sqrt{D})$$

Бу ерда: y_1 ҳақиқий миқдор;

ҳисобий миқдор;

n- кузатишлар сони.

k- регрессия коэффициенти сони.

Абсолют кўринишидаги вариация кўрсаткичидан ташқари бошқа эмперик аҳамиятли ҳисобли аҳамиятдан узоқлаштирувчи нисбий кўрсаткич ҳам қўлланилади. Бу қуйидагича ёзилади:

$$V = \frac{\sigma}{y} \cdot 100\% \quad \text{бу ерда} \quad y = \sum_{i=1}^n y_i / n$$

Вариация коэффициенти бўйича ҳисобларнинг фойдалилиги ва ишончилигини муҳокама қилиш мумкин. Яъни вариация коэффициенти қанча паст бўлса, ҳисобли регрессиясининг чизиғига шунча яқинлашади. Вариация коэффициенти ҳисобланган ҳисобнинг тажрибадаги фактга тўғри келишини кўрсатади.

Ўзгарувчиларнинг боғлиқлиги ҳақидаги гипотезани текшириш учун корреляция $R_{y/x}$, 13-саҳифасида кўрсатилган.

Илгари кўрсатилганидек, корреляция коэффициентининг ўзгариши оралиғи қуйидагича ёзилади:

$$-1 \leq r_{y/x} \leq 1$$

Бу ораликда у ва х ўртасида тўғри ва тескари боғлиқлик бор.

$r_{y/x} = \pm 1$ да у ва х ўртасида тўғри ва тескари функционал боғлиқлик бор.

$r_{y/x} = 0$ да у ва х ўртасида корреляция боғлиқлиги йўқ.

Жуфт корреляция коэффициентининг аҳамияти — танланиш ҳажмига боғлиқ тасодифий меъёрдир.

Назорат сони пасайган сари корреляция коэффициентининг ишонарлилиги пасаяди.

Корреляция коэффициентининг квадрати детерминация коэффициенти деб аталади ва назарий моҳияти ўзгарувчининг ҳақиқий моҳиятига мос келишини кўрсатади.

Кўплик корреляция коэффициенти (R) бўйича аргумент ва функция омиллари ўртасидаги боғлиқлик муҳокама қилинади:

$$R_{y/x_1x_2} = \sqrt{\frac{r_{y_1x_1}^2 + r_{y_1x_1}^2 \cdot r_{y_1x_2}^2 \cdot r_{y_1x_2}^2}{1 - r_{y_1x_2}^2}} \quad 0 \leq R \leq 1$$

Бу ерда: $R=1$ - тўғри функционал боғлиқлик.

Кейин эса регрессия тенгламасининг натижасини ривожланаётган объектига тўғри келишини текшириш керак. Бу F-Фишер формуласи билан амалга оширилади:

$$F = \frac{R^2(n-k-1)}{(1-R^2)K}$$

Бу ерда: n - назорат сони;

k -регрессия тенламаси омиллари сони.

Ҳисобланган сон жадвалдан текширилади ва у жадвалдигидан катта бўлса, ($F_{\text{хис}} > F_{\text{жад}}$) ўнда боғлиқлик ҳақиқий прогрессга тўғри келади.

Регрессия тенгламаси параметри (a_i) ва кўплик корреляцияси коэффициентининг тўғрилигини текшириш учун t -Стьюдент формуласидан фойдаланилади:

$$t = \frac{\sqrt{n - tr_{y/x}}}{1 - r_{y/x}^2}$$

$t_{\text{натижа}} > t$ жадвал бўлганлиги, регрессия тенгламаси параметри ва кўпчилик корреляция коэффициенти тўғрилигини кўрсатади.

Ўрганилаётган объект модели тузилиб, унинг тўғрилиги текширилгандан сўнг ва боғлиқлик усули топилгач, ўрганилаётган объект ҳақида прогноз қилинади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, регрессия усули корреляция ва регрессия анализи аппаратини қўллашга асосланган.

4.5. Математик моделлаштириш усуллари

У ёки бу ҳодисани таърифловчи моделлаштириш энг кенг тарқалган усул ҳисобланади. У келажақдаги ҳодисани прогнозлаштиришда яхши натижа беради.

Биринчи маротаба прогнозлаш мақсадида модел тузиш иқтисодийда қўлланилган. Иқтисодий изланишда қўлланиладиган математик аппарат иқтисодий-математик моделлаштириш, деб аталади. Модел изланиш субъекти томонидан шундай тузилиши керакки, бунда операциялар изланилаётган объект ҳақидаги маълумотни акс эттирадиган бўлсин (маълумотлар: ўзаро боғлиқлик, тузилмавий ва вазифасига кўра параметрлари). Шунинг учун моделни тасвирлаш ва моделнинг объектга мослиги масаласи айрим аниқ мақсадларда ечилади.

Моделни тузиш объектни олдиндан ўрганиш асосида олиб борилади. Унга мос тавсиф бериш, тажрибавий ва назарий моделни тузатиш моделлаштириш усулининг таркиби ҳисобланади.

Прогнозлаштиришга мувофиқ равишда изланилаётган объектни моделлаштириш усулида жиддий қийинчиликлар учрайди ва у ўзига катта аҳамият беришни талаб этади.

Моделлаштиришни қўлланишдаги мушкулликлар прогнозлаш объекти тузилмасини қийинлаштиради. Шунинг учун кўпчилик ҳолларда битта модел эмас, балки моделар ва усуллар тизимини қўллаш керак. Бунда ҳар бир иш аниқлик ва кетма-кетлик билан амалга оширилади.

Прогнозлаштириш моделлари тизими деганда усуллар ва моделлар йиғиндиси тушунилиши керак. Булар объектнинг келажақдаги ҳолати ва ривож, прогнознинг келажақдаги ва ҳозирги тенденцияси ва қонуниятларни ўрганиш асосида келишилган ва зиддиятсизлик имкониятини беради. Бунда, тизимда прогноз йиғиндиси модел кетма-кетлиги асосида тузилади.

Прогнозлаштириш моделини тузишнинг 3та босқичи бор.

Биринчи босқичда бир-бири билан боғлиқ бўлган алоҳида модел ва моделнинг кичик тизимлари тузилади ва прогнозлаштириш мақсадида ўзаро характерини таъминловчи ягона тузилмалар ҳолига келтирилади.

Иккинчи босқичда ўзаро боғлиқдаги прогнозлаштириш модели тизими тузилади, уларнинг ўзаро боғлиқлиги текширилади.

Учинчи босқичда прогнозлаштириш модели тизимини тузишдаги ўзига хос алоҳида тизимлар аниқланади ва ривожлантирилади. Прогнозлар йиғиндисини тузиш мақсадида уларни қўллаш усули изланади.

Қисқача хулосалар

Прогностиканинг гуркираб ривожланиши бу борада усул ва услубларнинг беҳисоб қўланишига олиб келди. Усуллардан самарали фойдаланиш учун уларни аниқ тизимларга ажратиш лозим. Усулларни таснифлаш белгиларидан бири уларни формаллаштириш даражаси ҳисобланади. Эксперт баҳолаш усулидан математик формаллаштириш мумкин бўлмаганда, объект ва муаммоларни таҳлил қилишда фойдаланилади. Экстраномция усули моҳияти шундаки, у орқали статистик маълумотлар таҳлили асосида объектнинг ривожланиш тенденцияси аниқланади.

Регрессион таҳлил ўрганилаётган тасодифий ҳаракатнинг тасодифий меъёрини ва ўрганилаётган миқдорий ўзаро муносабатлар ўртасидаги боғланишни излаш учун қўлланилади.

Математик аппаратни иқтисодий изланишда фойдаланиш иқтисодий-математик моделлаштириш дейилади ва бунда иқтисодий жараёнлар ва ҳодисалар математик тенгламалар орқали ифодаланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Прогнозлаш усуллари қандай классификацияланади?
2. Эксперт баҳолаш усулининг моҳияти нимада?
3. Экстрополяция усулининг моҳияти нимада?
4. Тренд нима?
5. Корреляция коэффиенти қандай ҳисобланади?
6. Фишер коэффиентини ҳисоблашнинг моҳияти нимадан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Основы экономического и социального прогнозирования. Под ред В.И. Мосина и Д.М. Крука. - М.: Высшая школа, 1985.
2. Рабочая книга по прогнозированию. -М.: Мысль, 1982.
3. Четыркин Е.М. Статистический методы погнозирования. - М.: Статистика, 1977.

ПРОГНОЗЛАШ УСУЛИНИ ТАНЛАШДА МЕТОДОЛОГИК ЁНДАШУВЛАР

5.1. Прогнозлаштириш усулини танлаш муаммолари

Прогнозлаш усулини танлаш ёрдамчи, лекин ҳал қилувчи ҳисобланади. У, биринчидан, прогнознинг аниқлик ва ишонччилик, функционал тулиқлигини таъминлаш, иккинчидан, прогнозлаш учун вақт ва воситалар сарфини камайтириши керак. Прогнозлаш турини ёки бевосита усулни танлашнинг формал, шу жумладан, мантиқий жараёнлари зарурийлиги 3 гуруҳ сабаблар таъсирида ортиб боради.

Биринчи сабаб прогнозлаш усуллари сонининг ўсиши, прогнозлаш вазифаларининг хилма-хиллигидан иборат. Ҳозирги вақтда тахминан 200та прогнозлаш усули мажуд. Прогнозлаш шароитлари ва вазифаларининг мураккаблашуви туфайли усуллар сони ўсаверади. Прогнозлашнинг маълум усуллари моҳияти билан оддий танлаш ёрдамида танишиб чиқиш кўп вақт ва куч талаб қилади.

Иккинчи сабаб шундаки, ҳал қилинадиган вазифалар мураккаблиги ошиши билан бирга прогнозлаш объектларининг ҳам мураккаблиги ортиб бораверади.

Учинчи сабаб бозор муҳити динамиклиги (ҳаракатчанлиги) -нинг ортиши, товарлар, хизматлар ва асосий ишлаб чиқариш тизими маънавий эскириши суръатларининг тезлашиши билан боғлиқ.

Прогнозчи прогнозолди тадқиқотлари натижасида объект ҳақида ахборотни структуралаш, таҳлил этиши ва усуллардан қайси бири прогнозлаш ёки режа шартларига кўпроқ мос келиши ҳақида муайян қарор қабул қилиши керак. Прогнозлаш усулини танлаш ҳақида муайян тўхтамга келиш босқичида бундай усулларнинг нафақат қўлланиши мумкин бўлган, балки мумкин бўлмаганларини ҳам ажратиш муҳимдир. Мумкин бўлмаганлари қўрилаётган муқобиллар қаторидан олиб ташланади.

Прогнозлаш усулини танлаш прогнозчи ёки бир гуруҳ прогнозчиларнинг субъектив қарашлари асосида амалга оширилиши мумкин эмас, балки ўз ичига қуйидагиларни олувчи объектив мезонлар асосида белгиланиши керак:

- прогнозлаш объекти ёки ҳал қилинадиган вазифанинг характери;

- прогнозлар ишлаб чиқиладиган прогнозлаш даражаси ёки бошқарув даражаси (федерал, тармоқ, регионал, муниципал);

- оралиқ муддати (ўта узоқ, узоқ, ўрта, қисқа муддатли);
- прогнознинг мақсади.

5.2. Прогнозлаш масалаларини таснифлаш муаммолари

Қуйидаги муаммолар орасидаги боғланишларнинг ривожланганлик ва яққоллик даражаси бўйича фарқланади:

- ўрганилаётган масалалар ва уларнинг оқибатлари;
- кўрсатилган омиллар ва натижа кўрсаткичлари.

Прогнознинг вазифаларини ҳал қилишда келиб чиқдиган 4 муаммо кўрсатилади:

Стандарт муаммолар. Омил ва натижа орасидаги боғланишлар қатъий детерминациялашган ва оддий ҳисоб - китобларда функционал тенгламаларда ифодаланиши мумкин (масалан, меҳнат самарадорлиги ўзгармас нархларда ишлаб чиқариш ҳажмининг ишчилар сонига нисбатига тенг).

Структуралашган муаммолар. Боғланиш эҳтимоли (стохастик) коррелятив характерга эга, лекин юқори зичлик даражаси билан фарқланади. Омилларнинг ўзгаришида натижа бирор оралиқдаги каби бир вақтда ҳам ўрнатилиши мумкин (масалан, меҳнат самарадорлигининг ўсиш суръатларини унинг фонд билан таъминланганлик суръатига боғлаб топиш).

Заиф структураланган муаммолар. Омил ва натижа орасидаги боғланишнинг юқори бўлмаган зичлик даражаси билан фарқланади. Натижа кўрсаткичи бунда жуда катта оралиқда ўзгаради (масалан, об-ҳаво шароитларига боғлиқ бўлган қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлигини аниқлаш).

Структураланмаган муаммолар. Натижа кўрсаткичининг ўзгариш функциясини олдиндан айтиш қийин (масалан, техника ва технологиянинг молиялаш ҳажмига қараб ривожланиши ва бошқалар).

Муаммолар синфи прогнозлаш объектига боғлиқлигини кўзда тутиш муҳимдир. Фан ва техника тараққиётини прогнозлаш ишлаб чиқариш ривожланишини прогнозлашдан фарқли равишда заиф структураланган муаммоларга киради (моҳиятига кўра). Бироқ бу умумий ҳолда. Шу билан бирга прогнозлаш даври у ёки бу муаммо синфини ўзгартириши мумкин. Асосий ишлаб чиқариш фондлари ҳажмининг инвестициялар ҳажмига қараб ўзгаришини қисқа муддатга (1 йил) прогнозлаш структураланган муаммоларга киради (1-синф). Уша вазифа узоқ муддатда (15 йил) бўлса, заиф структураланган муаммоларга (3-синф) ўтади.

Техника ва технологияга қилинган инвестициялар орасидаги боғлиқликни аниқлаш вазифаси «заиф структураланган муаммолар» синфидан «структураланмаган муаммолар» синфига ўтиши мумкин, агарда прогнозлаш даври узок бўлса. Бунда вазифанинг биринчи ва иккинчи қисмлари тармоқ даражасида ҳал қилинади.

Агар муаммо қисқа даврга корхона (фирма) даражасида ҳал қилинса, у стандарт муаммоларга ёки даврнинг узайишига ва прогнозлаш даражасининг кўтарилишига қараб заиф структураланган ва ҳатто структураланмаган муаммоларга киритилиши мумкин.

Демак, бошқаришнинг юқорироқ даражасига чиқишда ва оралиқ муддат чўзилганда муаммонинг структураланиш даражаси пасаяди.

Муамоларни прогнозлаш учун ИММ тенгликлари қўлланилади. Структураланган муаммолар учун эконометрик, ИММ моделлар қўлланилади.

Заиф структураланган муаммолар учун эксперт баҳолаш, сценарий усулларида фойдаланилади, шунингдек эконометрик моделдан фойдаланиш ҳам мумкин.

Структураланмаган муаммолар учун асосан мангиқий усуллар ва эксперт баҳолаш усуллари қўлланилади.

5.3. Прогноз сифатини ошириш йўллари

Усулни тўғри танлаш прогнознинг юқори сифатини белгилайди. Универсал усул йўқ. Ҳар бир прогнозлаш даражасига специфик усуллар характерлидир. Бу вазифаларнинг турли ўлчамлилиги ва прогноз ишлаб чиқишда вужудга келадиган турли вариантлар сони билан боғланади.

Оператив ва жорий прогнозлаш даражасида ҳал қилинадиган вазифалар катта ўлчамлилиги билан характерланади, яъни бир томондан, прогнозга тегишли кўрсаткичлар сони (миқдори) катта, бошқа томондан, амал қилиш вариантлари сони анча кам.

Узок муддатли прогнозлаш даражасида вазифанинг ҳажми камаёди, амал қилиш вариантлари миқдори эса кўпаяди.

Демак, прогнозлаш усулини танлаш субъектив қарашлар предмети бўла олмайди, балки у прогноз объекти характерини, мавжуд ахборотларнинг оралиқ муддатини, прогноз мақсадини ва бошқаларни ҳисобга олган ҳолда белгиланиши керак.

Прогнозлаш объекти ва прогнозлаш усуллари синфлари орасидаги мувофиқлик қуйидаги жадвалда ифодаланган:

Прогнозлаш усуллари ва уларнинг прогноз вазифаларини ечиш бўйича имкониятлари ўртасидаги мувофиқлик

Усуллар синфи	Прогнозлаш объектлари синфи				
	мурак-каблик	оралиқ	детерминантлик	вақт мобайнидаги характери	ахборот таъминоти
Стандарт функцияларни танлаб экстраполяция қилиш	1,2	1	1,2	2,3	1,2
Айланиб ўтиш эгри чизиги бўйича экстраполяция	1,2	1	1-3	1,2	1,2
Авторегрессион моделлар	1	1	2,3	2,3	1
Жуфт регрессиялар	2	1	2,3	2	1,2
Кўп омилли регрессиялар	3,4	2-5	2	2,3	1,2
Кўп омилли моделлар	3-4	3-5	2,3	2,3	1
Тарихий ўхшатишлар	2,3	1,2	1	1-3	1,2
Шахсий эксперт сўровлар	1-4	1,2	1-3	1-3	2-4
Жамовий сўров	2-4	1-3	1-3	1-3	2-4
Сценарий усули	4,3	1-2	2,3	1-3	1-3
Прогноз графи	3,4	1,2	2,3	1-3	1-3
Дельфи усули	1-4	1-3	2,3	1-3	2-4

Эслатма: прогнозлар объектлари рақамларда кўрсатилган: 1-ҳарбий техникавий; 2-техникавий-иқтисодий; 3-ижтимоий-иқтисодий; 4-жонли-табiiй; 5-ҳарбий-сиёсий.

5.4. Иқтисодий прогнозлашда усулдан фойдаланиш имкониятлари

Базис прогнозларни ишлаб чиқиш учун прогнозлаш усулларининг қўллашга лойиқлигини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Ижтимоий жараёнларни прогнозлашда нафақат экспертлар сўрови, балки аҳоли сўрови ҳам самарали натижалар беради. Аҳолининг эҳтиёжлари, талаби ва истеъмол харажатларини ўрганиш учун аҳоли билан бир марталик оммавий сўровлар амалга оширилади. Ижтимоий прогнозлашда моделлаш усуллари ҳам ўз ўрнини топади, улар қидирув ва норматив прогнозларни ишлаб чиқишда қўл келади.

Қидирув ёндашуви турли товар ва хизматлар талаби ва

истеъмоли учун тренд тенгламаларини тузиш ва таҳлил қилишда, шунингдек, эконетрик моделларни тузишда қўлланилади.

Норматив прогнозларни ишлаб чиқишда товар ва хизматлар истеъмолининг миллий нормалари ҳақида маълумотларга эга бўлиш керак. Ноозиқ-овқат товарлари ва турли хизматлар истеъмоли нормаларини шакллантириш қийинроқ, унинг устига улар вақт ўтиши билан сезиларли ўзгаради. Маънавий эҳтиёжларни нормалаш янада қийинроқ. Кўпинча бу йўналишдаги моделлаш четлаб ўтилади, фақат эксперт баҳолари қолади. Умуман, асосли ижтимоий прогнозлаш қидирув ва норматив усул ва моделларнинг ўзаро боғланишини талаб қилади, қидирув стратегик ёндашув келгуси истеъмол структураси яна узоқ вақт мавжуд тенденциялар, анъаналар ва одатлар билан белгиланишини ҳисобга олади.

Илмий-техник прогнозлашда кўриб чиқилган барча усуллар қўлланилади. Моддийлашган ва автоном технологик жараённинг иқтисодий ўсишга умумий таъсири динамик ишлаб чиқариш функциялари ёрдамида баҳоланади. Прогнозлаш босқичларига қараб усуллар ўзгаради.

Функционал тадқиқотлар прогнози асосан эксперт баҳолаш, хусусан, Дельфи усули ёрдамида ишлаб чиқилади. Амалий тадқиқотлар бўйича соф эксперт баҳоларига прогнозлашнинг комплекс усуллари қўшилади. Навбатдаги босқичларда тадқиқотларга хос ноаниқлик камаяди, демак, моделлаш усулларини қўллаш имкониятлари кенгайди.

Тажриба-конструкторлик ишларида прогнозлашда эксперт баҳолаш, патентли ахборот таҳлили, экстраполяция, динамик ТАБ, тармоқ моделдан фойдаланилади. Худди шу усуллар эконетрик, имитацион моделлаш билан бирга ишлаб чиқаришнинг ўтишини, истеъмолчилар томонидан эксплуатация қилинишини прогнозлаш босқисчида қўлланилади.

Янги маҳсулотга эҳтиёжни комплекс ёндашув орқали, яъни эксперт баҳолаш ва формаллашган усуллар ва моделларнинг уйғунлигида прогнозлаш мақсадга мувофиқдир.

Демак, иқтисодий прогнозлашда таъкидланган барча усуллар деярли қўлланилади. Бошида бу тадқиқотлар асосида, эксперт сўровлар, аналогиялар ёрдамида олиб борилади. Сифатли таҳлил экстраполяция, бошқа математик - статистик ёндашувлар, муҳими, қидирув характеридаги ёндашувлар асосидаги ҳисоб - китоблар билан тўлдирилади. Навбатдаги ва якуний иқтисодий прогнозлаш босқичларида мураккаброқ, шу жумладан, норматив-мақсадли моделлардан: эконетрик, баланс, оптималлаштирувчи моделлардан фойдаланилади.

Қисқача хулосалар

Прогноз усулини танлаш ҳал қилувчи ҳисобланиб, бир тарафдан, прогнознинг аниқлик, ишончлилиқ ва функционал тўлаллигини таъминлайди, иккинчи тарафдан эса, прогнозлаштириш вақтини, сарфини камайтиради. Прогноз усулини танлаш объектив мезонлар асосида белгиланиши керак.

Прогноз масалаларининг таснифланиш муаммоси алоқалар аниқлиги ва ривожланиш даражаси билан ажратилади.

Муаммо даражаси прогнозлаштириш объектига боғлиқ.

Прогноз сифатини ошириш учун биринчи навбатда тўғри усулни танлаш ва танланган усулнинг объектга мослигини таъминлаш керак.

Иқтисодий прогнозлаштиришда барча усуллар деярли қўлланилди. Муҳими, уларни босқичма-босқич, ўз навбатида аниқлаб, қўллаш муҳим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Прогнозлаш усулини танлашда қандай сабаблар таъсир этади?
2. Прогнозлаш усулини танлашда қандай критериялар таъсир этади?
3. Прогнозлаштириш масалаларини қандай классификация қилиш мумкин?
4. Муаммонинг бир гуруҳдан иккинчи гуруҳга ўтишига нима асос бўлади?
5. Прогноз сифатини қандай ошириш мумкин?
6. Иқтисодий прогнозлаштиришда усуллардан фойдаланиш мумкинлигини қандай аниқлаш мумкин?

Асосий адабиётлар

1. Иванов Ю.И., Токарев В.В, Уз демир А П. Методологические основы экономического планирования и прогнозирования. -М.: МФТИ, 1988.
2. Месичкин В.А. Теория и практика прогностика методологические аспекты. -М.: Наука, 1977.
3. Мотымкина М.С. Методы социально-экономического прогнозирования. СПб: изд-во СПб университета Экономики и финансов, 1987.

ИҚТИСОДИЙ ПРОГНОЗЛАШ МОДЕЛЛАРИ

6.1. Иқтисодий прогнозлаш моделларининг турлари

Ижтимоий ва иқтисодий прогнозлашда турли моделлардан кенг фойдаланилади. «Модель» сўзи латинча бўлиб, памина деган маънони беради. Фанда модель ўрганилаётган объектнинг бирор турдаги шартли образи (шакли), «прогноزلаш» эса иқтисодий ёки ижтимоий жараёнларни англатади.

Модель иқтисодий прогнозлашни, ўрганилаётган жараённи илмий англашнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Моделлаштириш жараёни, объектни ёки жараённи бошланғич ўрганиш, унинг амалга ошадиган хусусиятлари ва белгиларини ажратиш, моделнинг назарий ва тажрибавий (экспериментал) таҳлили, моделлаштириш натижаларини объект ҳақидаги ҳақиқий маълумотлар билан солиштириш, моделни корректировкалаш ҳамда оидинлаштириш кабилар ташкил этади.

Ижтимоий ва иқтисодий моделлар оптималлаштириш мезонлари ёки кутилаётган энг яхши натижага қараб таснифланиши мумкин.

Вақт омили ҳисобга олинганда моделлар статистик (яъни, модель чегараси маълум бир вақт бўлаги деб ўрнатилади ва харажатлар минималлаштирилади) ёки динамик (бу ерда модель чегараси бир неча вақт кесмалари учун ўрнатилиб, харажатлар минималлаштирилади ёки якуний натижа максималлаштирилади) бўлиши мумкин.

Иқтисодий моделларни қуйидаги турларга ажратиш қабул қилинган: омилли (омилли), таркибий (структуравий) ва аралаш, халқ хўжалиги ривожланиш кўрсаткичларини йиғиш даражасига қараб макроиқтисодий, тармоқлараро, районлараро, тармоқли, регионал моделлар... . Халқ хўжалигининг ривожланиш жиҳатларига қараб моделлар асосий фондлар, меҳнат ресурслари, молия тизими ҳамда нарх шаклланиши каби турларга бўлиниши мумкин.

Омилли моделлар у ёки бу иқтисодий кўрсаткичли даражаси ва динамикасининг унга таъсир этувчи кўрсаткичлар – сабаблар даражаси ва динамикасига боғлиқлигини тавсифлайди.

Ўзгарувчан иқтисодий моделлар экзоген (ташқи) ва эндоген (ички) каби турларга ажратилади. Масалан, меҳнат ресурсларининг борлиги эндоген омилдир.

Омилли моделлар турли ўзгарувчиларни ва уларга мос

келадиган параметрларини ўз таркибига олади. Омилли моделларнинг энг оддий кўриниши — бу, бир омилли модель бўлиб, унда исталган вақтинчалик параметр, бир омил ҳисобланади. Мазкур ҳолда бирор кўрсаткич таҳлили ва прогноз вақти хронологик қаторга боғлиқ равишда амалга оширилади ва шу йўл билан трендлар (қайси бир динамик қатор ўзгаришининг умумий тенденциясини характерловчи боғлиқлик) аниқланади.

Чизиқли ва кечизиқли (келлинейное) типдаги кўн омилли моделлар прогнозлаштириладиган-кўрсаткич динамикасини ва даражасига таъсир этувчи бир неча омилларини бир вақтнинг ўзида ҳисобга олиши имконини беради. Бундай моделларга макроиқтисодий ишлаб чиқариш функцияларини тавсифловчи моделлар, аҳоли даромади ва нархга боғлиқ равишда айрим истеъмол таварларига талабни таҳлил этиш моделлари мисол бўла олади.

Таркибий моделлар иккита - бутун ёки агрегатини таҳлил этувчи алоҳида элементлар орасидаги алоқа ва боғлиқликни тавсифлайди. Бундай моделлар таркибий баланс типдаги моделлар бўлиб, бунда бирор қаторда унинг элементлари орасидаги боғлиқлик кўриб чиқилади.

Маҳсулот хом ашё номенклатурасига қараб моделлар бир натижалли ва кўн натижалли каби турларга бўлинади.

Биринчи гуруҳга тармоқда ишлаб чиқариладиган ёки шу тармоқда истеъмол қилинадиган бошқа ресурс ёки хом ашё миқдорига битта чегара қўйилган моделлар киради.

Иккинчи гуруҳга хом ашё ёки бошқа ресурс истеъмоли учун бутун тармоқ бўйича ишлаб чиқариладиган маҳсулот талабига икки ёки ундан кўн чекланишлар қўйилган моделлар киради.

Транспорт омилининг таъсир этиш даражасига кўра, тармоқли, оптимал режалаштириш моделлари икки турга бўлинади: ишлаб чиқариш-транспорт модели (транспорт омили эътиборга олинмайди) ва ишлаб чиқариш-транспорт модели (транспорт омили эътиборга олинади).

6.2. Тармоқлараро баланс модели

Тармоқлараро баланс (ТАВ) модели иқтисодиётдаги асосий модель бўлиб, унда халқ хўжалигидаги турли натурал ва қийматларнинг алоқадорлиги кўрсатилади. У саноат, капитал қўйилмалар, меҳнат ресурслари ва тармоқлар бўйича маҳсулот ҳажмининг ўзаро боғланганлигини ҳисобга олган ҳолда режа даври қатор йиллари учун халқ хўжалиги маҳсулотларининг ишлаб чиқарилиши ва тақсимланиши кўрсаткичларини аниқлаш

имконини беради. Яқин-яқингача ТАБ икки кўринишда - қий-
мат ва натурал шаклда шакллантирилари. Мамлакат бўйича
қиймат кўринишидаги ТАБ номенклатураси 120 та тармоқ
номенклатурасини ўз ичига олади ва у барча моддий ишлаб
чиқариш соҳасини қамрайди. Натурал кўринишдаги ТАБ шу
билан бирга маҳсулотларнинг 80 фоизини ташкил этувчи асо-
сий маҳсулотларни қамраб олади. Ушбу балансда 600 га яқин
энг зарур маҳсулот турлари акс этирилади.

Натурал - қиймат баланси модели халқ хўжалигининг
комплекс тавсифини акс эттиради. Моддий қиймат ТАБ моде-
ли баланслаштирилган режа учун бошланғич маълумотлар: МД
ҳажми, таркиби кўрсаткичлари, экспорт, импорт ва капитал таъ-
мирлаш ҳажми маълумотларидир.

ТАБ модели бўйича икки турдаги ҳисоб - китоблар амалга
оширилади:

- биринчи турда берилган якуний истеъмол даражаси бўй-
ича маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва тақсимланишининг ба-
ланслаштирилган режаси ҳисоблаб топилади.

- иккинчи турда аралаш ҳисоб — китобларни ўз ичига
олади. Бунда баъзи тармоқларда ишлаб чиқариш ҳажми тўғри-
сидага маълумотлар ва бошқа тармоқларга якуний истеъмолга
берилган маҳсулотлар бўйича ишлаб чиқариш ва тақсимлаш
баланси тузилади.

6.3. Макроиқтисодий прогнозлаш моделлари

Макроиқтисодий даражадаги иқтисодий прогнозларни ту-
зишда иқтисодий-математик моделлар кенг қўлланилади. Бу-
ларга бир ва кўп омилли иқтисодий ўсиш моделлари, МД ни
тақсимилаш моделлари, таркибий тармоқ ва асосий фондларни
қайта тиклаш моделлари, инвестицион оқим харажати модели,
турмиш даражаси ва истеъмол таркиби моделлари, кенгайиб
бораётган эко сиёсат модели, иш ҳақи ва даромадларни тақсим-
лаш моделлари киради.

Халқ хўжалиги балансини прогнозлашлаштиришни мукам-
малаштиришнинг муҳим йўналиши иқтисодий ўсишнинг асосий
параметрларини прогнозлаштиришни верификацион- статистик
ёндашиш динамик вақт қатори маълумотларидан максимал
фойдаланишга асосланган ҳолда уларнинг ҳақиқий иқтисодий
жараёнлар билан мослигини ва баҳоланаётган шароитлар маъ-
носини теширишни кўзда тутати. Иқтисодий прогнозлаштириш
мако иқтисодий моделлар тизимида бу усулдан фойдаланиш
халқ хўжалигининг баланслаштирилганлиги, таркибий ва омил-

ли жиҳатларини ўрганиш ва уларнинг оптималлик принципи асосида синтезлаш билан боғлиқ.

Халқ хўжалиги баланслиштирилган омили жиҳатидан маҳсулотни чиқарувчи объект ҳамда ишлаб чиқариш омиллари харажатлари (асосий фондлар ва меҳнат ресурслари) орасидаги боғлиқликка асосланади. У ишлаб чиқариш омиллари орасида маълум миқдорда маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлаб турувчи пропорцияни аниқлашга бориб тақалади.

Баланслаштирилганлик (вақт оралиғи) жиҳати ишлаб чиқариш омиллари сарфларини вақт бўйича тақсимлаш ва улар ўзаро боғлиқлигида эришиладиган самарага асосланади. Асосий вақт оралиғи хусусиятлари асосий фондларни қайта тиклаш билан боғлиқ. Вақт оралиғида баланслашишга эришиш услуби харажатлар ва улар келтирадиган самаранинг кечкиб келишини ҳисобга оладиган тенгламалардан фойдаланишга асосланган ҳамда асосий фондларни, такрор ишлаб чиқариш жараёнини аниқловчи вақт оралиғига боғлиқ кўрсаткичларнинг ўсиш суръатини ҳисобга олиш билан боғлиқ. Ушбу усул асосий фондларнинг қайта ишлаб чиқариш жараёнини, вақт оралиғи хусусиятларини ифодаловчи, нарх индексларини, капитал қўйилмалар ва асосий фондларнинг тушиш ва чиқиб кетиш манбалари ва миқдорини ҳисоблаш ва кечикиш усулари билан фарқланувчи моделлар гуруҳини тузиш имконини беради.

Баланслаштирилганликнинг таркибий жиҳатидан ижтимоий қайта ишлаб чиқаришни биринчи ва иккинчи бўлимлари орасидаги пропорциялар ҳамда тармоқлараро таркибий моделлар, ишлаб чиқариш фондлари, ишлаб чиқариш қўйилмалари ҳамда меҳнат ресурсларининг тармоқ структурасини прогнозлаш тизмида кенг фойдаланилади.

Қисқача хулосалар

Модель иқтисодий погнозлашни, ўрганилаётган жараёни илмий англашнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Ижтимоий ва иқтисодий прогнозлаштириш моделларининг айрим турлари оптималлаш критерияси ёки кутилган юқори натижаси билан таснифланади.

Тармоқлараро баланс – иқтисодиётдаги асосий модель бўлиб, унда халқ хўжалигидаги турли натурал ва қиймат алоқа-дорлиги кўрсатилади.

Натура қиймат баланси модели халқ хўжалигининг комплекс тавсифини акс эттиради.

Иқтисодий-математик моделлар макроиқтисодий даражада иқтисодий прогнозларни тузишда кенг қўлланилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Моделлаштиришда қайси усуллар қўлланилади?
2. Прогнозлаш моделларининг қандай турлари мавжуд?
3. Прогнозлаш моделларининг аҳамияти нимада?
4. Макроиқтисодий моделларнинг моҳияти нимада?

Асосий адабиётлар

1. Основы экономического и социального прогнозирования. Под ред. В.И. Мосина и Д.М. Крукаа. - М.: Высшая школа, 1985.
2. Рабочая книга по прогнозированию. Под редакцией В. Бестужева – Лада - М.: Мысль, 1982.
3. Моделирования меторасмвы взаимодействий. оть редактор Яраменко. -М.: Наука ,1984.

ПРОГНОЗЛАШТИРИШДА ЭКОНОМЕТРИК МОДЕЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

7.1. Иқтисодий ўсишнинг эконометрик модели

Иқтисодий ўсишни прогнозлаш (ИЎП) турмуш даражаси, эконометрик (нормативлар, чекланишлар), ташқи иқтисодий ва ҳарбий-стратегик прогноз талабларини ҳисобга олади.

У ёки бу даражадаги барқарор иқтисодий тизимга эга қўпчилик давлатларда иқтисодий ўсишни прогнозлашда қуйидаги турдаги қўп омилли эконометрик моделлар кенг тарқалган:

$$Y = f(X_1, X_2, \dots, X_n)$$

Бир омилли моделлар ҳам кенг қўлланилади. Масалан, иқтисодий ўсишнинг вақтга боғлиқлигини ифодаловчи моделлар ёки ўтган даврга нисбатан ишлаб чиқариш фондлари ёки капитал (K) ўзгариши кам бўлган қисқа муддатли даврда таҳлил ва прогнозлаштиришда иқтисодий ўсиш ва меҳнат ресурслари (L) орасидаги боғлиқлик модели.

Ишлаб чиқариш функцияси шаклидаги модель энг кенг тарқалган:

$$Y = A_0 K^\alpha L^\beta$$

α' ва β миқдорига қараб, иқтисодий ўсишнинг 3 тури мавжуд:

Агар $(\alpha + \beta) > 1$ бўлганда миллий маҳсулот (даромад) ишлаб чиқариш омиллари (капитал ва меҳнат) сарфига мутаносиб равишда ошади, умумий иқтисодий самарадорлик ўзгаришсиз қолади, ишлаб чиқариш фақат экстенсив кенгайиб, капиталнинг паст самарадорлиги меҳнат ресурслари ошиши ҳисобига қопланади.

Агар $(\alpha + \beta) > 1$ бўлса, ишлаб чиқариш омиллари n марта ошганда, ишлаб чиқариш n мартадан кўпроқ ошади, яъни ишлаб чиқаришнинг ўсиши омиллар умумий харажатини акс эттиради. Лекин бунда ФТТ ютуқлари, яъни янги техника ва технологиялар киритилиб, ишлаб чиқариш фондлари самарадорлиги ошади ёки фондларнинг ўзгармас самарадорлигида МҮ ошади. Биринчи ҳолатда $\alpha > \beta$ ва ўсиш фондларни тежайди, иккинчисида $\alpha < \beta$ ва ўсиш меҳнатни тежайди.

Агар $(\alpha + \beta) < 1$ бўлса, ишлаб чиқариш ўсиши ишлаб чиқариш омиллари ўсишига нисбатан секинроқдир. Бунда умумий

самарадорлик пасаяди, ўсиш деинтехсификацияси рўй беради.

Ишлаб чиқариш функцияси ($\alpha = \beta$)=1 бўлган ҳолатни тасвирлаш Кобба-Дуглас функцияси деб аталади ва уни «Макроиктисодиёт» курсида кўриб чиқиш керак.

Иккинчи ҳолда, ФТТнинг тасвири остида ИГФда ($\alpha + \beta$)>1 да бу тасвирни акс эттирувчи миқдорни топиш керак. Агар ФТТ нотекис бўлса, ИЧФ қуйидаги кўринишда бўлади:

$$Y = AK^\alpha L^\beta e^{\lambda t}.$$

Умумий самарадорлик ўзгаришида ишлаб чиқариш фондлари ва жонли меҳнатнинг самарадорлик ўзгаришини алоҳида кўриб чиқиш мумкин:

$$\lambda = \lambda_K + \lambda_L.$$

ИЧФнинг юқорида кўрилган туридан ташқари ишлаб чиқариш натижаси (Y) бевосита ишлаб чиқариш омиллари миқдори орқали эмас, балки омиллар миқдorigа ҳамда самарадорликка таъсир этувчи омиллар орқали билвосита боғлиқлигини кўриб чиқиш мумкин.

Ишлаб чиқариш омиллари (капитал, меҳнат, ФТТ) бирламчи омиллар сифатида, уларга таъсир этувчи омиллар эса иккиламчи омиллар сифатида намоён бўлади.

Иккиламчи омилларни икки томонлама қараб чиқиш мумкин.

Бир томондан, улар глобал омилларнинг миқдorigа, иккинчи томондан уларнинг самарадорлигига таъсир этишади. Омилларни таснифлашда қуйидаги мисолни келтирамиз:

Ишлаб чиқариш соҳасида жонли меҳнат:

1. L Миқдорга таъсир этувчи омиллар:

а) иш куни, ҳафтаси, йилининг давомийлиги;

б) ишчи кучининг ёш таркиби;

в) ишчи кучининг жинс бўйича таркиби.

2. МУга таъсир этувчи омиллар:

а) умумий таълим даражаси;

б) касбий таълим даражаси;

в) кўникма даражаси (касб бўйича ишлаган вақт);

г) меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси ва тизими.

Ишлаб чиқариш фондлари (моддийлашган меҳнат):

1. K миқдorigа таъсир этувчи омиллар:

а) фондларнинг қанча вақт ишлатилиши ва потенциал қувватлардан фойдаланиш даражаси;

б) фондларнинг айланма тезлиги.

2. Ишлаб чиқариш фондлари баҳоланишига таъсир этувчи омиллар:

а) фондларнинг технологик даражаси ва маънавий эскириш даражаси;

б) фондларнинг тармоқлараро тақсимланиши;

в) фондларнинг худудий тақсимланиши;

г) ишлаб чиқариш кўлами.

Омилли ёндашувнинг ривожини ишлаб чиқариш функцияси усули такомиллашуvidан кўра, иқтисодий ва статистик ишлар чуқурлашувини кўзда тутлади.

Омилли таҳлил ва прогнозлашда тармоқлараро нуқтаи назарлардан ёндашиш мақсадга мувофиқдир. Бунда биринчидан, тармоқларнинг омиллар ва хусусиятлари роли кучаяди, оралиқ харажатлар (хом ашё, ёқилғи, электрэнергия, яримфабрикатлар) муҳим аҳамият касб этади.

Иккинчидан, жонли меҳнат ва ишлаб чиқариш фондларини дифференциялаш имкони пайдо бўлади (масалан, иш кучини касблар ва малака даражасига қараб гуруҳлаш). Учинчидан, бир тармоқ ўсиши бошқа тармоқ ўсишига асос бўлгани учун, омилли таҳлил таркибий таҳлил билан бирикиб кетади.

7.2. Умумий талабни прогнозлаш

Ялпи талаб – бу, барча хўжалик субъектлари (ҳукумат, уй хўжаликлари, фирмалар), товар ва хизматлар истеъмолчилари сифатида турли нарх даражаларида бу субъектлар қанча товар ва хизматлар сотиб олишларини кўрсатувчи моделдир.

«Макроиқтисодиёт» курсида Ялпи талабнинг нарх ва нархдан бошқа омиллари мавжудлиги маълум. ЯММни харажат бўйича аниқловчи ва Ялпи талаб- АD ни ҳисобга олувчи баҳодан ташқари омиллар кўрсаткичлари ўхшашлигига эътиборни тортади:

$$\text{ВНП} = C + J_g + G + X_n,$$

Бу ерда: C- шахсий истеъмол харажатлари;

J_g - ялпи ички хусусий инвестициялар;

G- ҳукуматни товар ва хизматлар хариди;

X_n - соф экспорт.

Ялпи талаб истеъмол, инвестицион, давлат харажатлари ва соф экспорт йиғиндисидан иборат. Агар бу нархсиз омилларни қўшсак, нархлардаги (ўртача тортилган нарх) товар ва хизматларга ЯТни топамиз. ЯММ ва АD орасидаги фарқ нимада? Гап шундаки, истеъмол харажатлари (C) - ЯММ элементи сифатида қаралганда, сотилган, яъни талаб қилинган товар ва

хизматлар тушунилади. Бу ҳолда таҳлил ва прогнозланганда шахсий истеъмол харажатлари ва истеъмол харажатлари каби тушунчалардан фойдаланиш мумкин. ЯММнинг истеъмолчисини топмаган қисми ЯММ ҳисобида ялпи ички хусусий инвестицияларга товар ва хизматлар захиралари ўзгариши инвестицияси сифатида киради. Захира ошиши ишлаб чиқариш (таклиф) сотувдан (талаб) ошганини билдиради ва бу фарқ ЯММ ҳисоб - китобида ҳисобга олиниши керак.

Агар захиралар камайса, бу йил ишлаб чиқариш сотув ҳажмидан камлигини, яъни ўтган йил захиралари сотилганини билдиради. Бунда ЯММни захиралар камайиши миқдорига камайтириш лозим. Бундан ташқари узоқ муддат фойдаланиладиган товарлар харажатларига фақат уларнинг амортизацияси киритилади. Бу ҳам шу йилда, ҳам ўтган даврларда сотиб олинган товарларга тегишли. Узоқ муддат фойдаланиладиган товарларнинг сотилмаган қисми захираларга инвестиция сифатида киритилади.

7.3. Истеъмол талабини прогнозлаш

Макродаражада қисқа ва ўрта муддатли прогнозлашда истеъмол талаби (ИТ)ни моделлаштириш устувор ўрин эгаллайди. Чунки, ИТ ЯИМнинг катта қисмини белгилайди, ишлаб чиқариш структурасига, нархларнинг умумий даражаси (инфляция)га, иқтисодийнинг турли секторларидаги нархларнинг динамикасига таъсир кўрсатади. ИТнинг макроиқтисодий функцияси аҳоли талаб қилувчи товар ва хизматлар ҳажмининг талабни белгиловчи асосий омилларга (аҳолининг соф-ихтиёридаги даромади, нархлар даражаси, жисмоний шахсларга солиқнинг даражаси, кредит ставкаларининг ўзгариши) боғлиқлигини кўрсатади.

ИТнинг функцияси умумий ҳолда қуйидагича бўлади:

$$C_n = (\Delta C, D_0, D_{-1}, D_{+1}, KP, И, \Delta PR),$$

Бу ерда:

ΔC - бойлик (ёки реал касса қолдиқлари), импорт хариди, % ставкасини самараси орқали талабга таъсир этувчи нархлар даражасининг ўзгариши;

D_0 - жорий шахсий ихтиёридаги даромад (иш ҳақи, рента, % дивиденд, транспорт тўловлари ва бошқалар), %;

D_{+1} - ўтган йилги даромад (шахсий бойлик ҳажми, ликвидли қолдиқлар ҳажми, яшаш жойлари билан таъминланганлик);

D_{-1} - келгусида кутилаётган даромадлар (кутилаётган ин-

фляция ёки дефляцияни ҳисобга олган ҳолда реал даромадлар);

КР- истеъмолчиларнинг кредит қарзлари;

И-жисмоний шахсларга солиқнинг даражаси;

ΔПР-кредит % ставкаларининг ўзгариши.

Узоқ муддатли моделларга аҳоли сонининг, жинсий ёки структурасининг ўзгариши омилини қўшиш мумкин.

Қисқа муддатли прогнозлашда Кейнсча вариантдан фойдаланиш мумкин:

$$C_n = f(D_0),$$

Яъни ўзгармас нархларда қисқа муддатли даврда ИТ фақат жорий йилдаги шахсий ихтиёридаги даромадга боғлиқ бўлади.

Турли давлатларда миллий иқтисодиёт кўринишига ва бошқарувда қўлланиладиган назарий тамойилларга қараб бири-бирдан омилларнинг тўплами билан фарқланувчи шахсий истеъмол харажатлари (шахсий истеъмол) модели ёки ИТ модели ишлаб чиқилади.

Мисол сифатида АҚШда ишлаб чиқилган макроиқтисодий чизиқли моделни кўриш мумкин:

$$C = 0,47 + 0,999C_{-1} + 0,17Y_{-1} - 7,134\Delta PC,$$

Бу ерда: C-шахсий истеъмол, млрд. доллар (ўзгармас нархларда);

C_{-1} -ўтган (базис) йилдаги шахсий истеъмол;

Y_{-1} -базис йилдаги МД;

ΔPC -шахсий истеъмол товарларининг нархлар индекси.

АҚШнинг деярли барқарор юқори ривожланган тизимида МДнинг ўсиши оддий экстрополяция усули орқали МД трендидан фойдаланиши билан аниқланади ва у етарлича мавжуд омил бўлиб чиқади.

7.4. Миллий иқтисодиётнинг тармоқ тизimini прогноزلаш

Ресурсларни тақсимлашнинг структуравий хусусиятлари эҳтиёжларнинг структуравий хусусиятлари каби кўп тармоқли тузилмалар орқали макроиқтисодий кўрсаткичлар ўзгаришида ифодаланади.

Шундай қилиб, миллий иқтисодиёт структураси прогнозининг роли шундаки, у алоҳида натижаларни олиш каби умумиқтисодий ва тармоқ прогнозлари орасидаги, шунингдек, ресурслар

ва эҳтиёжлар прогнозининг тармоқдаги бўлаги билан миллий иқтисодийёт ривожланиши умумий прогнози ўртасидаги ўзаро алоқаларни очиб беради.

Структуравий прогнозлашда турли усулларидадан фойдаланилади: комбинациялашган прогнозлаш, эксперт баҳолаш, эконометрик моделлар, сценарий усули, ИММ, шу жумладан, ТАБни ишлаб чиқиш усули.

«Макроиқтисодийёт» курсидан маълумки, ТАБ асосида В.В.Леонбтев ишлаб чиққан «Харажатлар — ишлаб чиқариш» усули ётади.

«Харажатлар — ишлаб чиқариш» усули истиқболи прогнозни мамлакат СЭС умумий мувозанати тенгламалар системаси сонли ечимининг натижаси кўринишида ифодаланишидан келиб чиқади. Бу тенгламалар системаси ҳар бир тармоқнинг ишлаб чиқарилган оралиқ маҳсулоти ва белгиланган ҳажмдаги якуний маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлаш учун кетган харажатларни аниқлаш имконини беради.

Тенгламалар қуйидаги кўринишга эга:

$$x_i = a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + \dots + a_{in}x_n + Y_i$$

Ёки умумий кўринишда:

$$x_i = \sum_{j=1}^n a_{ij}x_j + Y_i$$

Бу ерда: x_i - берилган тармоқнинг (i-) ялпи ишлаб чиқариш ҳажми;

a_{ij} - тўғри харажатлар коэффициентлари, яъни (j) тармоқ маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун (i) тармоқ оралиқ маҳсулотларининг харажат меъёлари;

Y_i - берилган (i-) тармоқ маҳсулотининг якуний ноишлаб чиқариш истеъмоли (талаб).

Агар барча тармоқларнинг маҳсулотларига талаб аниқланган (прогноزلанган) бўлса, ретроспектив таҳлил асосида олинган бевосита харажатлар коэффициентлари (технологик коэффициентлар)дан фойдаланиб, тармоқларнинг оралиқ маҳсулоти ва мос равишда ялпи маҳсулоти ҳажмининг ҳисоблаш мумкин. Лекин, технологияларнинг ривожланиши (ФТТ) ишлаб чиқариладиган маҳсулот бирлигига ёқилғи-энергетика ва материал ресурслар харажати пасайтириши ва прогрессив хом ашё ва материалларга, жамловчиларга схема ва узелларга ўтишга имкон беришини кўзда тутиб, прогноз ҳисоб - китобларда турли вариантлардаги ФТТ прогнози натижаларини ҳисобга олиш зарур.

Маълумки, ТАБ натурал ва қиймат кўринишида ишлаб чиқилади. Қиймат кўринишидаги ТАБ ва қиймат кўринишидаги макроиқтисодий кўрсаткичлар орасидаги боғлиқликни белгилашда, яъни тармоқларнинг ишлаб чиқариш ҳажми маълумотлари билан қуйидаги кўрсаткичлар ўртасида объектив қийинчиликлар мавжуд:

- тармоқлар даромад ва харажатларининг прогноз баланси;
- аҳоли даромадлари ва харажатларининг прогноз баланси;
- иқтисодий тизимда нормал такрор ишлаб чиқариш жараёнини таъминлаш учун зарур пул массаси ҳажми;
- давлат бюджети.

Асосий қийинчиликлар шундаки, прогнозни шакллантиришнинг асоси бўлган молиявий ҳисобот маълумотлари ҳар хил турдаги маҳсулот ишлаб чиқарувчи хўжалик тармоқлари бўйича тузилади, ТАБ эса «соф» тармоқ принципига кўра, яъни матрица устунининг ҳар бир қаторида бир турдаги маҳсулот бўйича тузилган. «Соф» тармоқ бўйича боғлиқликларни аниқлаш жуда муҳим, чунки у ишлаб чиқарувчиларнинг молиявий таъминланганлигини ва аниқ турдаги ресурсларнинг такрор ишлаб чиқаришлишини баҳолаш, бюджет ва аҳоли учун ресурсни ишлаб чиқаришдан даромадни баҳолаш имконини беради.

7.5. Инфляция жараёнининг суръатини прогнозлаш

Инфляция — бу, миллий валюта қадрсизланиши. Бунинг натижасида товар ва хизматлар нархининг ёппасига ўсиши рўй беради (очиқ инфляция). Аммо давлат нархларини «музлатиб» қўйса ва шу билан бирга инфляцион омиллар амал қилса, инфляция потенциали ўсади (сиқилган инфляция) ва агар нархлар «қўйиб юборилса», нархларнинг кўчкисимон ўсиши рўй беради. Инфляцияга нархларнинг ўсиши олиб келади, лекин ҳар қандай нархнинг ўсиши инфляция билан боғланмаган.

Нархлар ўсишининг инфляцион сабаларини кўриб чиқамиз.

Аввало — бу, давлат бюджет дефицитида аксини топувчи давлат харажатлари ва даромадларининг номуносивлиги, баланслашмаганлигидир. Агар бу дефицит мамлакат марказий эмиссион банкида заёмлар ҳисобига, бошқача айтганда, «босма ускунасидан» фаол фойдаланиш ҳисобига молиялаштирилса, муомаладаги пул массасининг ошишига олиб келади, ўз навбатида, нархлар даражасининг ўсиши рўй беради.

Агар аналогик усуллар билан инвестицияларни молиялаштириш амалга оширилса, нархларнинг инфляцион ўсиши рўй бериши мумкин. Айниқса, иқтисодиётни милитаризациялаш би-

лан боғлиқ инвестициялар инфляцион хавфли ҳисобланади. МДни ҳарбий мақсадларга ноишлаб чиқариш истеъмоли нафақат миллий бойлиқни йўқотишни англатади, бир вақтнинг ўзида ҳарбий ассигнация қўшимча тўловга қобил талабни ҳам шакллантиради, бу эса пул массасининг товар таъминотисиз ошишига олиб келади. Ҳарбий харажатларнинг ўсиши давлат бюджети сурункали дефицитининг ва давлатнинг бошқа давлатлардаги қарзлари кўпайишининг сабабларидан бири ва у давлатни пул массасини кўпайтиришга мажбур қилади.

Нархлар даражасининг умумий кўтарилиши замонавий иқтисодиёт назариясининг турли мактаблари ва XX аср ўртаси ва охирида бозор структурасининг ўзгариши билан боғлиқ. Бозорда кўплаб ишлаб чиқарувчилар фаолият кўрсатса ва капитал қўйилиши осон бўлганда бу структура рақобат шартлари ҳақида тобора камроқ эслатади. Замонавий бозор — маълум даражада олигополистик бозордир. Олигополия эса, баҳо (нарх) устидан маълум ҳукмронликка эга. Барқарор нархларни сақлаб қолишга ингилиб, олигополиялар уларнинг маҳсулотига талаб пасайганида, одатда, нархларни пасайтирмайдилар, балки дефицитни вужудга келтириб, ишлаб чиқаришни қисқартирадилар. Бундан ташқари олигополия асосида кучли касаба уюшмаларининг фаолияти туфайли «нархлар — иш ҳақи — нархлар» инфляцион спирали шаклланади.

У ёки бу давлат иқтисодиёти «очиқлиги»нинг ўсиши, унинг жаҳон хўжалик алоқаларига кириб бориши билан импорт инфляцияси хавфи ортиб боради. Айнан шундай ҳолат юз берган 1973 йилда энерготашувчилар нархининг ўсиши («энергетик кризис») импорт қилинувчи нефть нархининг ўсишига ва технологик заنجир бўйича бошқа товарлар нархининг ўсишига олиб келди. Ўзгармас валюта курси шароитида мамлакат ҳар гал импорт товарлари нархлари кўтарилишига «ташқи» таъсирини бошдан кечиради.

Инфляцион кутишлар натижасида инфляция ўзини - ўзи қувватловчи характер касб этади. Ҳарб мамлакатлари ва мамлакатимиздаги олимларнинг кўпчилиги бу омилга алоҳида қарайдилар. Улар ишлаб чиқарувчилар ва аҳолининг инфляцион кутишларини енгиб ўтиш - антиинфляцион сиёсатнинг энг муҳим вазифаси дея урғу берадилар.

Инфляцион кутишларнинг иқтисодиётга таъсир механизм қандай? Гал шундаки, аҳоли узоқ вақт давомида нархларнинг ўсишини кўриб ва уларнинг пасайишига умидни йўқотиб, ўзининг жорий эҳтиёжларидан ортиқ товарлар сотиб ола бошлайди. Бир вақтнинг ўзида одамлар номинал иш ҳақини ошириши-

ни талаб қиладилар ва шу билан жорий истеъмол талабининг кўнайишига туртки берадилар. Ишлаб чиқарувчи яқин орада хом ашё, материал ва жамловчи маҳсулотлар қилматлашишини кутиб, маҳсулотига юқорироқ нарх кўя бошлайди. Пулдан қочиш бошланади.

Инфляция ва унинг омиллари орасидаги вақтли боғланишни белгилаш жуда ҳам муҳим бўлиб, бу инфляцион жараёнларни прогнозлаш ва бошқаришга имкон беради. Инфляциянинг янги куртаги чиқиши — омилларнинг вақт орасидаги динамикаси билан боғлиқ. Пул массасининг ўсиши ва унинг товар билан таъминланиши ўртасидаги нисбатни топиш учун ишлаб чиқариш ва нархлар даражаси динамикасини таҳлил қилиш зарур. Айнан индексе инфляциядан дарак беради. Нархлар индексини ҳисоблаш учун маълум вақтдаги «бозор савати» товар ва хизматларнинг жами нархлари ўртасидаги муносабат олинади. Одатда, «бозор савати» товарлари таркибига барча аҳоли кўпроқ харид қиладиган товарлар киритилади. Индекс, одатда, %да ифодаланади:

$$Z = S / C \cdot 100\%$$

Бу ерда: Z-берилган даврдаги нархлар индекси, %; 4

S-берилган даврдаги «бозор савати» нархи;

C-базис даврдаги «бозор савати» нархи.

Бироқ, бу индексе кўйидаги қатор сабабларга кўра, инфляциянинг реал даражасидан паст бўлиб чиқади:

1. Аввало, одатда, «сават» таркибига кирмайдиган, янги турдаги маҳсулотларнинг нархи оширилади. Шунинг учун «сават» бўйича ҳисобланган нархларнинг ўсиш индекси савдодаги барча товарлар гуруҳи бўйича ҳисобланган индексдан анча паст чиқади.

2. Халқ истеъмоли товарларининг чакана нархи тушиши ўрнига уларнинг сифати пасайиши мумкин. Тадқиқотчиларнинг маълумотларига кўра, 1987-1989 йилларда совет корхоналари ишлаб чиқарган халқ истеъмоли товарларининг сифати ҳар йили ўртача 2%га, чакана нархларни сақлаган ҳолда, пасайиши кузатишган. Сифатнинг пасайиши бу товарнинг истеъмол хусусияти, фойдалилиги пасайишига олиб келади, шу билан боғлиқ ҳолда у фойдалилик хусусияти бирлигидан анча юқори нархда сотилади. Шундай қилиб, сифат пасайишини нархлар индексининг адекват ўсиши сифатида кўришга барча асос мавжуд.

3. Инфляцияга кўрсатилган икки омил қаторида учинчи, етарлича қудратли, иқтисодий дефицитида намоён бўлувчи омил ҳам таъсир қилади. Халқ истеъмоли товарларининг дефицити

инфляцияларнинг манбаи ҳисобланади. Дефицит билан боғлиқ инфляциянинг намоён бўлиши шундай нархларнинг ўсишида кузатиладики, агар товарни очиқ бозордан харид қилиш имкони бўлмаса, истеъмолчи уни шу нархларда норасмий, «қора бозор»дан сотиб олишга мажбур бўлади.

4. Истеъмол нархларининг ўсиши ишлаб чиқариш харажатларининг кўпайиши (улгуржи нархларнинг ўсиши) билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Қазиб олувчи тармоқларда, айниқса, ёқилғи-энергетика мажмуаларида нархларнинг ўсиши маълум вақтдан кейин халқ хўжалигининг барча секторларидаги харажатлар даражасида «домино» принципи бўйича аксини топади. Истеъмол товар ва хизматларининг қимматлашуви ва оқибатда иш ҳақи ва ижтимоий туловларнинг кўпайиши рўй беради.

Демак, нархлар индексининг ўзгариши ва унинг катталигини прогноزلаш турли хил омилларга боғлиқ: «бозор савати»нинг таркиби, маҳсулот сифати, ишлаб чиқариш харажатлари ва халқ истеъмоли товарлари дефицитининг катталиги. Шунинг учун бу индексни қўллаш инфляция суръатларини прогноزلаш учун етарли эмас.

Истеъмол нархлари ўсиши кўрсаткичини ЯИМ дефлятори-нинг ўсиш кўрсаткичларига ўзгартириш керак, демак, $D = N_n / N_p$ бор.

$$D = \frac{N_n}{N_p}$$

Бу ерда: D-ЯИМ дефлятори;

N_n -номинал ЯИМ;

N_p -реал ЯИМ.

Маълумки, бу кўрсаткичларнинг устунлик ва камчиликлари бор. Нархлар индекси (ва мос равишда ўсиш суръатлари) нисбатан соддалиги ва ҳисоб-китобларнинг оперативлиги билан ЯИМ дефлятори индекси олдида устунликка эга. Катта харажатларсиз нархлар индексини нафақат йиллик, балки ойлик, ҳатто ҳафталик оралиқлар учун аниқлаш мумкин. Айнан шунинг учун ундан турли мақсадларда кенг фойдаланилади - аҳоли даромадлари индексациясининг назарий таҳлилидан то амалий ҳисоб-китобларигача.

ЯИМ дефляцияси ҳисоб-китобларининг кенг қўламлилиги туфайли у чорақда бир марта, одатда, бир йилда бир марта номинал ва реал ЯИМнинг йиллик ҳажми аниқланиши билан бир вақтда ўтказилади. ЯИМ таркиби ҳисоб-китобларидаги доимий тўғрилашлар туфайли унинг ҳажми, ўз навбатида ЯИМ

дефляторнинг ҳажми бир неча марта қайта кўриб чиқилади (баъзида йиллар ўтиб). Бу ҳолат нафақат ўтиш давридаги мамлакатларга, балки нисбатан мукамалроқ статистикага эга ривожланган давлатлар учун ҳам характерлидир. Шунинг учун ЯИМ дефляторидан амалий мақсадларда кам фойдаланилади. Шунга қарамай, дефляторнинг истеъмол нархлари индекси олдида бир муҳим устунлиги бор, чунки дефлятор ЯИМнинг барча компонентлари учун ҳисобланади (хусусий ва давлат истеъмоли, инвестициялар, ташқи савдо), шунинг учун унда инвестицион жараёнлар тўлиқроқ ҳисобга олиниши керак.

Корреляция коэффиценти ёрдамида истеъмол нархлари индекси ва ЯИМ дефлятори моҳиятига кўра, бир хил ҳодисани характерлаши исботланган. Улар орасида фарқ катта эмас. Шунинг учун омилли таҳлилда бир ўзгарувчини бошқасига алмаштирилиши унинг натижаларига статистик аҳамиятли таъсир этмайди. Ўз навбатида, истеъмол нархлари индекси кўрсаткичини ЯИМ дефлятори индекси кўрсаткичи билан алмаштириш ва аксинча, инфляция суръатларини бошқа макроиқтисодий кўрсаткич билан боғлаб турувчи ҳолларда сифатли ўзгаришларни келтириб чиқариши мумкин эмас.

Бироқ кўпчилик иқтисодчилар инфляция суръатларини таҳлил қилиш ва прогнозлашда 1 та кўрсаткични ўрганиш етарли эмаслигини, турли кўрсаткичларнинг комплекс таҳлили кераклигини таъкидлайдилар.

Инфляция динамикасини прогнозлаш учун иқтисодий ривожланишнинг асосий омиллари ўртасидаги ўзаро таъсирни ва мос равишдаги вақт оралиғини белгилаш керак.

Одатда эса, масалани ўрганишда пул массаси динамикаси ва истеъмол нархлари индекси таҳлили билан чекланилади. Турли давлатларда миллий иқтисодиётнинг хусусиятларини ҳисобга олувчи инфляция даражасини прогнозлашнинг турли моделлари ишлаб чиқилмоқда. Масалан, АҚШда ишлаб чиқилган инфляция даражасини ҳисоблашнинг MODJS модели. Бу эконометрик моделда қуйидаги омиллар - аргументлар қўлланилган:

- ҳукумат кўзда тутаётган эгри солиқларнинг ўзгариши (нарх ичидаги солиқларнинг);
- давлат субсидиялари (субвеция ва дотациялари)нинг тахминий ўзгариши;
- давлат назоратидаги баъзи товар ва хизматлар гуруҳи нархининг тахминий ўзгариши;
- ҳукумат ва фермерлар уюшмалари ўртасида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархи бўйича меҳнат битимлари ва келишувларининг маълум ҳолати;

- трансферт туловлари.

Юқорида келтирилган барча омиллар бошқарувчи (инструментал), чунки ҳукумат қарорларига боғлиқ ва шу маънода улар эндоген ҳисобланади.

Моделда омиллар сифатида баъзи экзоген ўзгарувчилар ҳам қўлланилган:

- импорт маҳсулотга прогноз нархлар;
- бандлик даражаси прогнози ва бошқалар.

7.6. «Имитацион модель» тушунчаси

Имитацион модель аналитик моделдан фарқли ўлароқ, ўрганилаётган объектнинг хатти-ҳаракати ва ички структура-сигача кўрсатувчи ёйилган схемани билдиради. Моделда фойдаланувчи ҳодисаларни, уларнинг мантиқий структурасини сақлаган ҳолда, вақт бўйича кетма-кетлигини, ўрганилаётган тизимнинг ўзгарувчилари ва параметрлари ўртасидаги алоқаларни сақалаган ҳолда қайта ишлаш имитацион модель учун характерлидир. Имитацион моделлар моделлаштирилаётган тизим ҳақида ахборот олиш ва кейин, қарорларни шакллантиришга яроқли баҳони ишлаб чиқиш учун мўлжалланган. Мисол тариқасида кўп тармоқли иқтисодиётда ишлаб чиқариш ва истеъмолни мувофиқлаштиришнинг имитацион моделини кўриб чиқамиз (2-расм).

Система 2 та формаллашган блокка эга: моддий ишлаб чиқариш имитацияси ва истеъмол муҳити имитацияси. Системада бир қанча бошқариш параметрларидан фойдаланувчи экспериментатор кўзда тутилган: тармоқлар ўртасида капитал қўйилмаларининг тақсимланиши, жамғариш суръатлари, иш ҳақи — маҳсулот бандлигининг иш ҳақи сифими, улгуржи ва чакана нархлар.

Экспериментатор ЭХМ билан фаол мулоқотни амалга оширади. Маҳсулот турига ҳисобланган талабнинг тўғриланувчи кўрсаткичлари ва унинг тармоқда яқуний ишлаб чиқарилиши ҳақида ахборотдан фойдаланилади. Агар кўрсаткич бирликдан юқори бўлса, талаб таклифдан юқори, агар бирликдан кам бўлса, аксинча бўлади. Тўғриланувчи кўрсаткичлар ва ялпи маҳсулотнинг тармоқлар бўйича ўсиш суръати экспериментатор томонидан йўл қўйиш мумкин бўлган даража позициясида таҳлил қилинади. Агар улар ўзгариши керак бўлса, экспериментатор у ёки бу бошқарув параметрини ўзгартириши мумкин. Масалан, капитал қўйилмаларнинг тақсимланиши ёки аҳолининг ялпи даромади ёхуд нархлар масштаби ўзгартирилади. Блоклар янги

тўғриланувчи кўрсаткичларни аниқлайдилар. Экспериментатор ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг қониқарли мутаносибликка келгани ҳақида хулоса чиқариши биланоқ системани келгуси йилнинг ҳисоб-китобларига ўтказади.

Шундай қилиб, инсон-машина имитацион системаси аҳоли пул даромадлари ва таклиф қилинаётган товар ва хизматлар орасидаги энг яхши нисбатни таъминловчи прогноз вариантларини топишга имкон беради. Бошқарув параметрларини ажратиш, оралиқ қарорларни баҳолаш ва якуний қарорларни танлаш экспериментаторга юкланади, мумкин бўлган кўпчилик ечим вариантлари ЭХМда ечилади.

2-расм. Имитацион моделнинг структуравий схемаси

Имитацион бизнес-ўйин имитацион системани янада ривожлантиришни кўзда тутати ва асосий элементлар билан бирга (имитацион модель ва имитация натижаларини таҳлил қилиш ва қайта ишлаш воситлари) махсус инструкторив ва моделлаштирилаётган тизимнинг келгуси фаолиятида энг катта натижаларга эришишдан манфаатдор ҳамда қарор қабул қилувчи эксперт экспериментаторнинг таъсирини чегараловчи бошқа воситаларни ўз ичига олади.

Ўйинчиларга ҳал қилувчи дақиқаларда ахборот олиш имконияти берилиши керак. Имитацион ўйин моделини яра-

тишда, аввало, ўйинчиларнинг мотивация тизими ва ўйин сценрийсини ишлаб чиқиш лозим. Бундай моделларнинг бир қисми компьютердан фойдаланишга, бошқа қисми - машинасиз имитацияга мослашган. Имитацион ўйин моделлари исталган даражадаги объектлар учун қурилиши мумкин: цех бўлиmidан тортиб, умуман, халқ хўжалигигача. Яхши моделни яратиб катта вақт сарфини талаб қилади (бир неча йилгача) ва арзон тушмайди, унинг ёрдамида прогнозлаш, яъни ўйин ўтказиш, шунингдек, жиддий уринишлар талаб қилинади, чунки ўйин қатнашчилари сони бир неча юзга етиши мумкин. Бироқ, бу харажатлар ўзини оқлаган, зеро бундай моделлар бошқа моделлар ишламайдиган жойда прогноз олиш имконини беради.

Имитацион моделлар бир қатор устунликларга эга:

- адекват моделларни реал объектларда қўллаш ва турли йўл қўйишларда модель билан чегараланмаган тажрибалар ўтказиш имконияти;

- моделга ноаниқлик омилларини, ўзгарувчиларнинг тасодифий характерини нисбатан осонроқ киритиш;

- жараёнлар, вақт параметрлари, муддатлар, кечикишлар динамикасининг нисбатан осонроқ ифодаланиши.

Иқтисодий моделлар прогнозланаётган тизимнинг тавсифини ҳам, формаллашмаган алоқаларини ҳам ҳисобга олгани учун улар унинг ривожланишини адекват ифодалашга қодир. Лекин айнан шундай формаллашмаган тавсифларни таърифлаш иқтисодий моделларни тузишнинг асосий қийинчилиги ҳисобланади.

Динамик иқтисодий моделлар бошланғич шартларга боғлиқ бўлмаган тизимнинг асосий ривожланиш қирралари ҳақида хулоса қилиш имконини беради. Бу хулосалар, албатта, прогнозлашнинг бошқа усуллари ёрдамида кейин деталлаштирилади.

Бир вақтнинг ўзида иқтисодий моделларни ЭҲМ учун ишлаб чиқиш ва дастурлаш, одатда, кўп меҳнат ва вақт сарфлари билан боғлиқ. Чунки уларнинг ҳар бири ўзича ажойибдир. Иқтисодий моделлар асосида прогнозлаш ўз ичига бир қанча асосий босқичларни олади:

- тадқиқот вазифасини белгилаш, прогнозланаётган тизимни ўрганиш, эмпирик ахборотларни тўплаш, моделлашнинг асосий муаммоларини ажратиш;

- иқтисодий моделларни шакллантириш; модель ва унинг остки моделларини ифодалашнинг структураси ва принципларини танлаш, шунингдек, йўл қўйиладиган соддалаштиришни танлаш, ўлчанадиган параметрлар ва модель сифати мезонларини танлаш;

- киритилган маълумотлар билан иқтисодий моделнинг адекватлигини ва моделлаштирувчи алгоритмнинг назорат тажрибалари натижалари мувофиқлиги ва чегаравийлиги даражасига кўра, аниқлик ва яроқлилигини баҳолаш;

- кўп вариантли тажрибаларни режалаштириш, тадқиқот учун прогноزلанаётган тизимнинг функционал тавсифини танлаш, тажриба натижаларини қайта ишлаш усулларини белгилаш;

- модель билан ишлаш, ҳисоб-китоблар ва имитацион тажрибалар ўтказиш; натижалар таҳлили, моделлаш маълумотлари бўйича хулосаларни шакллантириш, яқуний прогноз ишлаб чиқиш.

Айтиш керакки, имитацион системадан фойдаланиш режимини имитацион бизнес ўйин шаклига ўтказиш мумкин. Бунинг учун, биринчидан, имитацион тажрибада эксперт-экспериментаторлар гуруҳи иштирок этиши, иккинчидан эса, иштирокчиларнинг фаолияти алоҳида ўйин қоидалари кўринишида акс этган ва чегараланган бўлиши зарур. Имитацион тажрибада ҳар бир иштирокчининг асосий вазифаси мавжуд вариантлардан унинг фикрича, яхши натижаларга эришишини таъминловчи қандайдир стратегияни шакллантириши лозим.

7.7. Комплекс усуллар моделлари

Иқтисодий тизимнинг мураккаблашуви, тасодифий катталиклар ва ноаниқлик омилларини ҳисобга олиш зарурияти, жорий натижалар ва келгуси ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги динамиклиги, ўрганилаётган кўпчилик ҳодисалар ўртасида комплекс боғлиқлик туфайли бундай мураккаб тизимга адекват бўлган анъанавий ИММни тузиш мураккаброқдир.

Одатда, мураккаб тизимларни моделлашда вазифанинг йирик ўлчамлилигига, ички ўзаро боғланишлар сонига, турли хил эҳтимолли тавсифларга дуч келинади.

Аралаш ахборот асосидаги усуллар комбинациялашганлиги туфайли давлат «СЭС»и каби мураккаб тизимларни прогнозлашда қўлланиладиган қуйидаги усулларни киритиш мумкин:

- тарихий ўхшатиш усули;
- сценарий тузиш усули;
- эконометрик моделлар;
- имитацион моделлар.

Қисқача хулосалар

Ялпи талаб — барча хўжалик субъектлари, товар ва хизматлар истеъмолчилари сифатида турли нарх даражаларида бу субъектлар қанча товар ва хизматлар сотиб олишларини кўрсатувчи моделдир.

Истеъмол талабининг макроиқтисодий функцияси талаб аҳоли талаб қилувчи товар ва хизматлар ҳажмини белгиловчи асосий омилларга боғлиқлигини кўрсатади.

Ресурслар тақсимланишининг тузилмавий хусусиятлари эҳтиёжларнинг тузилмавий хусусиятлари каби кўп тармоқли тузилмалар орқали макроиқтисодий кўрсаткичлар ўзгаришида ифодаланади.

Инфляция ўзгаришларини прогнозлашда инфляция билан унинг омиллари ўртасидаги вақт алоқаларини ўрнатиш муҳим ҳисобланади. Бу эса инфляцион жараёнларни прогнозлаштириш ва бошқариш имкониятини беради.

Имитацион моделлар моделлаштирилаётган тизим ҳақида ахборот олиш, шу асосода муайян тўхтамга келиш учун маъқул баҳони ишлаб чиқишга мўлжалланган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Иқтисодий ўсиш эконометрик моделини қандай тузиш мумкин?
2. Ҳами талаб қандай прогнозлаштирилади?
3. Истеъмол талаби прогнозлари қандай тузилади?
4. Миллий иқтисодий тармоқ тузилмаси қандай прогнолаштирилади?
5. Инфляция суръати жараёни қандай прогнозлаштирилади?
6. Комплекс усуллар гуруҳига қандай моделлар киради?

Асосий адабиётлар

1. Бактаричев И.А. Прогнозирования и планирования в условиях рынка. Казане, 1993.
2. Месичкин В.А. Теория и практика проргностики методологические аспекти. -М.: Наука, 1997.
3. Попов В.А. Основы экономического прогнозирования. Учебное посодие. -М. РЭА им Б.В.Плеханова, 1997.

ХАЛҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ПОТЕНЦИАЛИ – ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ ПРОГНОЗЛАШНИНГ БАЗАСИ

8.1. «Иқтисодий потенциал» тушунчаси ва иқтисодий потенциалнинг таркиби

«Потенциал» атамаси лотинча сўз бўлиб, «куч» маъносини билдиради. Ҳозирги вазиятда у бирон мақсадга эришиш учун қўлланиладиган манбалар, қулайликлар, вазиятлар, захираларни ифодалайди. Бунда давлатнинг мақсадлари орқали халқнинг юқори моддий ва маданий турмуш даражасига эришиш масалалари кўзда тутилган.

Иқтисодий потенциал деганда халқ хўжалигидаги саноат тармоғининг жами ишлаб чиқариш имконияти, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, капитал қурилишларини амалга ошириш, юк ташиш, аҳолига хизмат кўрсатиш ва бошқалар тушунилади.

Иқтисодий потенциални белгиловчи асосий омиллар мавжуд меҳнат ресурслари, саноатнинг, қишлоқ хўжалигининг, қурилишнинг ишлаб чиқариш кучи, мамлакат транспорт тизимининг ривож, ижтимоий инфратузилма, илмий-тезникавий тараққиёт ютуқлари ҳисобланади. Иқтисодий билимларда иқтисодий потенциални баҳолаш учун қуйидаги кўрсаткичлар қўлланилади: меҳнат ресурслари ҳажми, асосий ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фондлари, ялпи ижтимоий фондлар, ялпи ижтимоий маҳсулот, миллий даромад, ишлаб чиқариш кучлари ҳажми, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариши ҳажми, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳажми, ижтимоий маҳсулот, саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг мутлақ ўсиши, энергетика, сув ҳажми ва ҳ.к.лар

Мамлакатнинг иқтисодий потенциали ўзаро боғлиқ потенциаллар билан характерланади: илмий-техникавий, ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги ва бошқалар. Уларнинг ҳар бири халқ хўжалигида саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш маҳсулотлари ишлаб чиқариладиган соҳалар йиғиндиси билан белгиланади.

Иқтисодий потенциал иқтисодий тармоқларнинг мутлақ ишлаб чиқариш қобилиятига ва улардан фойдаланиш даражасига боғлиқ. Ривожланган ишлаб чиқариш кучлари ва капитал бойлиги кўп бўлган катта давлатлар юқори даражали иқтисодий потенциалга эга.

8.2. Илмий-техникавий ва саноат-ишлаб чиқариш потенциали

Илмий-техникавий потенциал деганда фан ва фан соҳаларига хизмат қиладиган меҳнат, моддий ва молиявий ресурслар йиғиндиси, умумий, табиий, техникавий фанларда тўпланган билимлар ҳамда мамлакат эга бўлган ва илмий-техникавий ютуқларни амалиётга жорий қилиш ва фойдаланиш мумкин бўлган ишлаб чиқариш тажрибалари тушунилади.

Илмий-техникавий потенциалда фаолият соҳасини белгилайдиган ахборотларни тўplash, қайта ишлаш ва етказиш билан боғлиқ, халқ хўжалигининг фаолият кўрсатишига зарур бўлган ахборот потенциали муҳим роль ўйнайди.

Илмий-техникавий потенциалнинг асосий қисми жамият эга бўлган илмий-техникавий билимлар йиғиндиси саналади, чунки уларга асосланган ҳолда халқ хўжалиги структурасида муҳим, сифатли силжишларга, иқтисодиётнинг ривожланиш суръатларини тезлаштиришга эришиш мумкин. Илмий-техникавий потенциални ҳарактерлантирувчи кучлар сифатида қуйдагиларни санаб ўтиш мумкин: илмий қидирув, илмий-техникавий ва ишлаб чиқариш қарорлари.

Улар билимни яратадилар ва чуқурлаштирадидилар, ишлаб чиқариш тажрибасини системали ҳолга келтирадидилар ва ривожлантирадидилар, янги турдаги меҳнат воситалари, меҳнат предметлари ва истеъмол предметлари кўринишида ишлаб чиқариш соҳасига замонавий илмий-техникавий инқилоб ютуқларини моддийлаштирадидилар ҳамда мавжуд билим ва тажрибаларни қўллайдилар.

Саноат ишлаб чиқариш потенциали моддий ишлаб чиқариш соҳалари, қурилиш саноати, транспорт ва алоқа, меҳнат ресурслари, ишлаб чиқариш қувватининг йиғиндисини ифодалайди.

Саноат ишлаб чиқариш потенциалининг асосига асосий фондлар ва меҳнат ресурслари киради. Саноат ишлаб чиқариш потенциалининг озиқ-овқат мажмуи ва ижтимоий инфратузилма потенциаллари билан яхлит алоқада бўлишини кўрсатиш зарур.

Саноат ишлаб чиқариш потенциали замонавий босқичда ривожланишининг асосий омилларидан бири саноат ишлаб чиқаришининг меҳнат ресурслари билан таъминланганлиги ҳисобланади.

Саноат ишлаб чиқариш потенциалининг қувватини белгиловчи асосий мезон қорхоналар сонидир.

8.3. Агросаноат мажмуаси потенциали

«Агросаноат мажмуаси потенциали» тушунчаси агросаноат мажмуаси таркибига киручи тармоқлар тўпламининг қуввати, яъни, ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, сақлаш, маҳсулотларни аҳолиги ва истеъмолчи тармоқларга илмий асосланган ҳажмларда етказиб бериш ва сотишни ифодалайди.

Агросаноат мажмуаси тармоқлари таркибига қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат, гўшт, сут, микробиология, ун ва ем-хашак саноатлари, тракторсозлик ва қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, чорвачили ва ем-хашак машинасозлиги, саноатнинг озиқ-овқат соҳаси, минерал-ўғитлар ва ўсимликларни муҳофаза қилувчи кимёвий моддалар ишлаб чиқариш ҳамда савдо ташкилотлари ва қорхоналари, тайёрлов ва истеъмол ширкатлари киради.

Қишлоқ хўжалигининг ривожланиши, яъни, ер, сув ва ўрмон ресурсларидан самарали фойдаланиш, малакали кадрлар тайёрлаш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини саноатлаштириш мамалкат иқтисодиётининг ривожланишига жиддий таъсир кўрсатади.

Агросаноат мажмуасининг мавжуд потенциалидан самарали фойдаланиш учун бошқарувнинг янги усулларини ишлаб чиқиш ҳамда халқ хўжалигининг ички соҳалари бўлган истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган, қайта тайёрлайдиган ва етказиб берадиган соҳаларни режалаштириш зарур.

Агросаноат мажмуаси ривожланишини муҳим даражада жадаллаштириш ер, сув ва ўрмон ресурслари потенциалидан самарали равишда фойдаланишга боғлиқ. Лекин бу жараёнда иқтисодий томондан жуда муҳим бўлган масала ётади, яъни табиатни сақлаш, сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, улар ифлосланиши ва тугашининг олдини олиш зарур.

8.4. Ижтимоий ривожланиш потенциали

Ижтимоий ривожланиш потенциали ўз ичига ноишлаб чиқариш тармоқларига мансуб ҳар хил турдаги ижтимоий фаолият, бино ва қуролланиш, ишчиларнинг ва у ёки бу маъмурий-иқтисодий объект аҳолиси ҳаёт фаолиятини таъминловчи қорхона ва муассасалар йиғиндисини олади.

Ижтимоий ривожланиш потенциали ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлган ишчиларнинг, оила ва маиший, маданий, ижтимоий, сиёсий ҳаёт соҳаларида банд бўлганларнинг самарали турмуш фаолиятини таъминлайдиган ижтимоий инфра-тузилманинг ривожланиш даражаси билан белгиланади.

Ижтимоий ривожланиш потенциалининг таркибига шундай тармоқлар потенциали кирадики, улар соғлиқни сақлаш, маданият ва санъат, спорт, туризм, умумий ва касбий таълим, кадрлар тайёрлаш, хизматлар соҳаси ва бошқалардир. Ижтимоий инфратузилманинг характерли белгиларидан бири унинг моддий маҳсулот ва мамлакат миллий даромади, саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналари иши самарасига аҳамиятли таъсир кўрсатиши ҳисобланади.

Ижтимоий ривожланиш потенциали меҳнат ва моддий реусурлар ҳажми, кадрларнинг, муҳандис, техник ходимлар ва бошқа хизматчиларнинг касбий тайёргарлик сифати ҳамда халқнинг фаровонлик даражаси билан белгиланади.

Қисқача хулосалар

Итисодий потенциал деганда халқ хўжалигидаги саноат тармоғининг жами ишлаб чиқариш имконияти, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, юк ташиш, аҳолига хизмат кўрсатиш ва бошқалар тушунилади.

Илмий-техникавий потенциал деганда фан ва фан соҳаларига хизмат қиладиган меҳнат, моддий ва молиявий ресурслар йиғиндиси, умумий, табиий, техникавий фанларда тўпланган билимлар ҳамда мамлакат эга бўлган ва илмий-техникавий ютуқларни амалиётга жорий қилиш англатилади.

«Агросаноат мажмуаси потенциали» тушунчаси агросаноат мажмуаси таркибига кирувчи тармоқлар тўпламининг қувватини англатади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Иқтисодий потенциал деганда нимани тушунасиз?
2. Иқтисодий потенциалнинг таркиби қандий?
3. Илмий-техник потенциалнинг моҳияти ва роли нималардан иборат?
4. Агросаноат потенциалининг таркибчи?
5. «Ишлаб чиқариш потенциали» тушунчаси нимани англатади?
6. Ижтимоий ривожланиш потенциалининг таркиби нималардан ташкил топган?

Асосий адабиётлар

1. Основы экономического и социального прогнозирования. Под ред. Мосина и Д.М Крука.
2. Рабочая книга по прогнозированию Под ред Бетукева Лада.
3. Потенциал социально экономического развития.

ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИ ПРОГНОЗЛАШЛАШТИРИШ

9.1. «Иқтисодий ўсиш» тушунчаси, унинг турлари, моделлари ва уларнинг прогнозлаштиришда ишлатилиши

Иқтисодий ўсиш деганда, ишлаб чиқариш масштабининг ҳал қилиниши, маҳсулот ишлаб чиқариш ва миллий даромаднинг ўсиши тушунилади. Иқтисодий ўсиш - бу, ижтимоий умумий ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва функциялаштириш қонуниятидир. Ижтимоий жамият ҳар қандай иқтисодий ўсишга қизиқибгина қолмай, балки ўз эҳтиёжларини энг кўп қондира оладиган юқори даражадаги иқтисодий кучлар ривожланиши билан боғлиқ бўлган иқтисодий ўсишга интилади. Иқтисодий ўсиш назарияси иқтисодиёт фанларининг бир қисми сифатида кенгайтирилган назария ва марксча назария омилларига асосланган. Марксча назария омилларига марксча иқтисодий ўсиш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлайдиган меҳнат ва моддий ресурслар ҳамда ишлаб чиқаришда ишлатиладиган табиий ресурслар киритилган.

Иқтисодий ўсиш ҳам назарий, ҳам амалий муносабатда 2 жиҳатдан таҳлил қилиниши ва прогнозлаштирилиши мумкин:

- хом ашё омилли ва қийматли;
- миллий даромадни амалий ишлатиш ва заҳиралаш ҳолати жиҳатидан бўлиниши бўйича.

Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсишини халқ хўжалиги даражасидаги иқтисодий ўсишнинг интеграл натижаси сифатида миллий даромад шаклида кўриб чиқиш қулай. Бу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, бир хил маҳсулотнинг ишлаб чиқарилиши, ҳар хил ишчи кучи ва ишлаб чиқариш воситалари кўрсатилган омилларда муҳим ўрин эгаллаши мумкин. Баъзи омилларнинг ўсишида нафақат иқтисодий ўсиш, балки умуман, минимал ишлаб чиқариш амалга ошмайди.

Бу муносабатнинг даражаси ва охириги умумий маҳсулотнинг ўсиш даражаси кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш ва иқтисодий ўсиш кўринишлари билан белгиланади.

Ресурсларнинг интенсив ишлатилиши собиқ совет иқтисодиётининг ўсиши турларида асосий белги ҳисобланган. Ресурсларнинг ўсиши ва иқтисодий ўсишнинг ўзаро боғлиқлиги қуйдагича фарқланади:

- фонд интенсивлиги ёки меҳнат интенсивлиги;
- фонд сифими ёки меҳнат сифими, шу билан бирга нейтрал.

Иқтисодий ўсишни прогноزلаштиришда, макроиқтисоднинг узок мудатли ривожланиш моделларини ўз ичига олган турли хил моделлар қўлланилади. Амалиётда маҳсулотни кўпайтириш ёки уни мутлақ ишлаб чиқаришда бир ёки бир нечта омилларга таянадиган моделлар иқтисодий ўсишни прогноزلаштиришда кенг қўлланилади.

Иқтисодий ўсиш шу ўсиш моделларининг мақсади ишлаб чиқариш динамикаси ва ҳажми ўртасидаги алоқаларни ўрнатишдан иборат (айланма маҳсулот, охириги умумий маҳсулот, миллий даромад). Битта омил кўриб чиқиладиганда бир омилли моделлар қўлланилади. Масалан, ишлаб чиқариш омиллари ва омилли моделларда ишлаб чиқариш маҳсулотларининг ўсишида кўпгини омилларнинг юзага чиқиши ҳисобга олинади.

Маълумки, бу ерда аргументлар омиллари ва функциялари ўртасидаги алоқа кўринишларини ўрнатиш катта аҳамиятга эга. Амалиёт шунини кўрсатадики, прогнозлашида кўпроқ куйидаги моделлар ишлатилади:

$$y = a_0 + \sum_{i=1}^n$$

$$y = a_0 + x_1^{a_1} x_2^{a_2} \dots x_n^{a_n} = a_0 + \sum_{i=1}^n a_i x_i - \text{тўғри чизиқли}$$

$$y = a_0 x_1^{a_1} a_2^{x_2} \dots = a \prod_{i=1}^n x_i^{a_i} - \text{даражали}$$

$$y = a_0 a_1^{x_1} a_2^{x_2} \dots = a \prod_{i=1}^n a^{x_i} - \text{кўрсаткичли}$$

$$y = a_0 + a_1 x_1 + a_2 x_2 - \text{параболик}$$

$$y = a_0 + a_1 x_1 + a_2 x_2^2 + a_3 x_3^3 - \text{кўп ўзгарувчили} - \text{даражали ва бо-}$$

шқалар.

Тенглама танлашнинг мезони ўрта квадратли ҳолатларнинг минимуми ёки кўпликдаги корреляция коэффициенти ҳисобланади.

Амалиёт кўрсатадики, иқтисодий ўсишни прогноزلаштиришда кенг танилган даражали функция модели кўпроқ ишлатилади.

9.2. Иқтисодий ўсишни прогноزلаштиришда ишлаб чиқариш функцияси асосий иқтисодий - математик модель сифатида

Ишлаб чиқариш функцияси — бу, иқтисодий-математик тенглама бўлиб, ишлаб чиқаришнинг ўсиши билан харажатнинг ўсиши ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди. Математик ишлаб чиқариш функцияси турли хил шакилларда бўлиши мумкин.

Ишлаб чиқариш натижалари — чизикли боғланишга ўхшаган 1 тадан 8 тагача мураккаб ишлаб чиқариш функцияларининг бир неча омиллارга боғланган даражали функцияларидир.

Биргина иқтисодий ўсиш омилларининг моделлари ишлаб чиқариш объектини прогнозлаш системасига, унинг ҳажмига боғлиқ бўлган динамикасига ва бошқа бирор омилнинг динамикасига асосланган. Иқтисодий ўсишни прогнозлаштиришда асосан даражали кўринишдаги кўп омилли функциялар кенг қўлланилади.

Кўп омилли ишлаб чиқариш функцияларидан икки омилли ишлаб чиқариш функциясини кўриб чиқамиз:

$$y = A_1 X_{1t}^\alpha X_{2t}^\beta$$

Бу ерда: X_{1t}^α - t йилдаги ишлаб чиқариш фондлари;

X_{2t}^β - t йилдаги моддий ишлаб чиқаришга кетган меҳнат харажатлари;

α ва β праметрлари у маҳсулотнинг динамикаси ва ҳажми ўртасидаги боғлиқликни характерлайди ва X_1 ва X_2 ўсишда содир бўладиган у маҳсулотни кўрсатади.

Бунда: $\alpha > 0$, $\beta > 0$.

A_1 параметри ишлаб чиқариш шартларининг ўзгариши ва кутилмаган модель омилларининг ҳосил бўлишини ифодалайди.

α ва β катталигига боғлиқлик Эта ҳолатга эга бўлиши мумкин. Бу ҳолатларнинг ҳар бири иқтисодий ўсишда ўз ўрнига эга:

1. $\alpha + \beta > 1$ ишлаб чиқариш омиллари n мартта ўсганда кўрсатади.

2. $\alpha + \beta > 1$ ифодаси бўйича маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиши ишлаб чиқариш омиллари ўсишидан секинроқ бўлади, бунда суммареал кўрсатади. Эффеktivлик пасайиб, деинтенсификация содир бўлишини билдиради.

3. $\alpha + \beta > 1$ ифодаси маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ишлаб чиқариш омилларига кетган харажатларга мутаносиб равишда ўсишини билдиради (паст фонд қайтими X_{1t} билан қопланади).

Мультипликатив ишлаб чиқариш функциясининг афзалликлари қуйдагилардан иборат:

Агар омиллардан биронтаси 0 га тенг бўлса, натижа 0 га интилади. Бу математик ифода бўлиб, унга кўра, кўпгина ишлаб чиқаришда анализ қилинган ҳамма бошланғич ресурслар қатнашади ва бу ресурсларсиз маҳсулот ишлаб чиқариш мумкин эмас.

Иқтисодий ўсишни прогнослаштиришнинг эконометрик модели қуйдаги кўринишларда бўлиши мумкин:

$$y = a_0 x_1^{a_1} x_2^{a_2} x_3^{a_3} \quad x_2 = c_0 + c_1 s_1 + c_2 s_2$$

$$x_1 = b_1 + b_2 z_1 + b_3 z_2 \quad x_3 = d_0 + d_1 v_1 + d_2 v_2$$

9.3. Ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ва ўсиши омилларини макроиқтисодий прогнослаш

Кўриб чиқилган моделлар келажак иқтисодиётидаги функционал алоқаларни етарлича чуқур изоҳлашни талаб қилади. Лекин бошқа кўрсаткичлар билан алоқада бўлмаган алоҳида кўрсаткичларни модель таркибига кириш ёки кирмаслигидан қаъти назар прогнослаштириш талаб қилинади.

Кўрсаткичлар динамикаси қаторининг ўзгариш тенденциясини излаш вақтинчалик турли хил функциялар ёрдамида ўтказилади. Бунга охириги умумий маҳсулотни, фондлар қийматини ва бошқаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Келажакда иқтисодий ривожланиш шароитларини сақлаб қолиш учун вақтинчалик функциялар билан ишлаб чиқариш динамикасини прогнослаштиришда топилган баҳолар ёки алоҳида омиллар экстрополяция қилиниши мумкин.

Охириги маҳсулот динамикасининг кўрсаткичлари йиллар вақтинчалик функция тенгламалари.

$$t_1 \text{ 65,7 чизикли } y = 40,2 + 10,8t \quad R = 0,56$$

$$t_1 \text{ 72,2 даражали } y = 33,8 * t^{0,67} \quad R = 0,49$$

$$t_1 \text{ 78,0 кўрсаткичли } y = 68,616071^t$$

$$t_1 \text{ 288,5 паробола } y = 61,9 + 5,04t + 0,30t^2 \quad R = 0,761$$

$$\text{кўп ўзгарувчанли 3-даражали } y = 54,5 + 8,68t + 0,15t^2 + 0,01t^3$$

$$R = 0,763.$$

Маълум бўлдики, экстрополяция моделларининг 5 йилдан 7 йилгача қўлланилиши кўпроқ фойдали ва яхши натижалар беради. Такрор ишлаб чиқариш шароитлари ўзгариш билан бу усуллар узоқ муддатга қўлланилганда аниқлик даражаси камаяди. Стратегик нуқтаи назаридан бу прогнослаштиришнинг реал жараёнларини орқага суриш чора - тадбирлари каби дисперсиянинг ўсишини англатади. Бундай усулларнинг бири МГУА ва корреляцион анализ усуллари бўлиб, бу усулларда уларнинг шарт - шароитлари кузатилиши шарт.

Қисқача хулосалар

Иқтисодий ўсиш деганда ишлаб чиқариш кўламининг хал қилиниши, маҳсулот ишлаб чиқариш ва миллий даромаднинг ўсиши тушунилади.

Иқтисодий ўсишнинг омиллик моделлари моҳияти маҳсулот ишлаб чиқариш суръати билан ҳажми орасидаги миқдорий алоқани аниқлашдан иборат.

Иқтисодий ўсишни прогнозлаштиришда кўп омиллик ишлаб чиқариш функцияларидан кенг кўламда фойдаланилади. Кўрсаткичлар динамикаси қаторининг ўзгариши тенденциясини излаш турли хил вақт функциялар орасида ўтказилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Иқтисодий ўсишнинг омилли назарияси нималарни кўзда тутди?
2. Иқтисодий ўсишнинг қандай турлари бор?
3. Иқтисодий ўсишнинг қандай моделлари мавжуд?
4. Ишлаб чиқариш функцияси нима? Ундан иқтисодий ўсишни прогнозлашда фойдаланиш мумкинми?
5. Иқтисодий ўсишнинг иқтисодий модели нима?
6. Макроиқтисодий кўрсаткичларни прогнозлаш қай тарзда амалга оширилади?
7. Ўсиш омиллари қандай прогнозланади?

Асосий адабиётлар

1. Основы экономического и социального прогнозирования. Под ред. В.И. Мосина и Д.М. Крука. -М.: Высшая школа, 1985.
2. Рабочая книга по прогнозированию. Под ред. В. Бестужева -лада. -М.: Мысль, 1982.
3. М.Н. Сидоров Л.А. Федот. Национальный доход: факторы роста. Структура, методы поргнозирования. -М.: Экономика, 1984.

ТУРМУШ ДАРАЖАСИНИНГ КЎТАРИЛИШИ ВА ИЖТИМОЙ РИВОЖЛАНИШНИ ПРОГНОЗЛАШ

10.1. Турмуш даражасининг кўтарилиши ва ижтимоий ривожланишни прогнозлаш тизимлари

Халқ фаровонлигини аниқловчи энг муҳим ижтимоий-иқтисодий омил — бу, турмуш даражаси бўлиб, у кишиларнинг жисмоний, маънавий ва ижтимоий талаблари даражасини характерлайди. Эҳтиёжлар ҳаракатини баҳолаш масаласи ижтимоий-иқтисодий жамият тараққиётини прогнозлашда салмоқли ўрин тутаети.

Турмуш даражасини аниқловчи ривожланиш талабларини таҳлил қилиш талаблар таркибида уларнинг тараққиётига таъсир этувчи сезиларли омилларни аниқлаш, сабаб-оқибат ва эҳтиёжлар ҳаракати орасидаги боғланишларни ҳамда акс этган омилларни ўрнатиш, ўтмишдаги талаб-эҳтиёжлар ўзгаришини таҳлил қилиш, ижтимоий тараққиёт ва турмуш даражаси билан ўзаро боғланган, прогнозланадиган кўрсаткичларни аниқлаш асосида олиб борилади.

Бу соҳада прогнозлашнинг асосий мақсади, энг аввало, аҳолининг келажакдаги талаб-эҳтиёжларини ва уларни қондириш имкониятларини аниқлашдан иборат. Масалан, юқори сифатли ва турли - туман озиқ-овқат маҳсулотлари, хизмат кўрсатиш, уй-жой ва бошқаларни.

Ижтимоий турмуш тарзини ҳар томонлама ва тубдан прогнозлаш муаммоларини қамраб олиш — умумдавлат турмуши даражасини кўтариш ва ижтимоий ривожланиш прогнозлари тизимини ишлаб чиқиш системанинг ижтимоий турмуш даражасини барча режалаштирилган жабҳаларда кўтарувчи комплекс режалаштиришни ишлаб чиқиш базасидир.

Ижтимоий ривожлантиришни прогнозлаш ва турмуш даражасини кўтариш тизими, умумий боғланишни ва ақлий кетмакетлик бўйича прогнозлар ишлаб чиқишни таъминловчи комплекс кўрсаткичларга асосланади. Уларнинг энг долзарблари қуйидагилардир:

- жамиятнинг ижтимоий тузилиши ва аҳоли таркибини ҳамда сонининг динамикасини ифодоловчи (характерловчи) ижтимоий-демографик кўрсаткичлар;

- умумлаштирувчи кўрсаткичлар, турмуш даражасининг кўтарилишини қиймат нуқтаи назаридан аниқлашга имкон бе-

рувчи иқтисодий шароит, жон бошига тўғри келадиган миллий даромад, аҳоли даромадининг структураси ва динамикаси, ресурсларнинг истеъмоли ва уларнинг миллий даромаддаги ҳажми;

- асосий озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли кўрсаткичлари: поозиқ-овқат товарлари (моллари), аҳоли жон бишига сотиладиган товарлар ҳажми, маданий-маиший жиҳозлар билан оиланинг таъминланганлиги;

- уй-жой ва коммунал қулайликлар билан таъминланганлик, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш, болалар ўқув-профилактик, санатория-дам олиш масканлари, туристик муассасалар кўрсаткичлари.

10.2. Аҳоли эҳтиёжини ва чакана товар айирбошлашни прогнозлаш

Эҳтиёжни ва чакана товар айирбошлаш прогнозлари турмуш даражасининг кўтарилиши ва истеъмол билан чамбарчас боғлиқ. Халқ истеъмоли молларининг прогнозларини ишлаб чиқиш жараёнида олинган натижалар, алоҳида шахсий эҳтиёжларини аниқлашдаги сўнгги босқич ишлаб чиқариш бўлиб, бу ўз навбатида, ишлаб чиқаришнинг жадаллиги ва пропорциясини бошқариш имкониятига; иқтисодий соҳалар ривожланишининг оптимал дастурларини ва унинг гуруҳларини ишлаб чиқишга; чакана товар айирбошлашнинг шаклланишига имкон беради.

Талаб деганда бозорнинг товарларга бўлган эҳтиёжи, таклиф деганда эса бозордаги ёки бозорга олиб келиниши мумкин бўлган маҳсулот тушунилади.

Халқ моддий фаровонлигининг муттасил ўсиши жамият ва шахсий эҳтиёжларнинг ўсишига олиб келади ва уларни қондиришда чакана товар айирбошлаш салмоқли ўрин эгаллайди. Товар айирбошлаш деганда халқ эҳтиёжлари молларини сотиш орқали шахсий пул маблағларига алмашиниши тушунилади.

Талаб ва чакана товар айирбошлашни прогнозлашда, прогнозлаш йўналиши ва унинг характерига кўра, турли усуллар қўлланилади (меъерий, экстрополяция, эксперт баҳолаш, корреляцион-регрессион таҳлил ва бошқалар).

Меъерий усул асосида озиқ-овқат маҳсулотлари ва нооziқ таварларнинг истеъмолдаги рационал меъерини қўллаш, шунингдек, узоқ давр қўланиладиган таварларнинг меъерий таъминланганлиги ётади.

Моделлаштириш усуллари чакана товар айирбошлашни ва эҳтимолий талаб таркибининг миқдорий тавсифсини аниқлашда қўлланиладиган усуллардир.

Регрессион таҳлил усулида озиқ-овқат таварларининг чакана тавар айрибошлашдаги прогноз учун қўлланилишини кўриб чиқамиз. Бошланғич пропорцияси сифатида – аҳолининг реал даромадини оламиз.

X_2 - 1000 яшовчи учун дўконларнинг савдо майдони;

X_3 - озиқ - овқат таварлари учун нархлар индекси.

Талаб ва чакана тавар айрибошлашни прогнозлашда чиқиқли ва босқичли моделлар қўлланилади.

Бунинг мисолда моделларнинг умумий кўриниши қуйидагича:

$$Y = a_0 + a_1 x_1 + a_2 x_2 + a_3 x_3$$

$$y = e^{a_0} x_1^{a_1} x_2^{a_2} x_3^{a_3}$$

Мисолни ЭХМда ечиб, қуйидаги моделни оламиз:

$$Y = -47,016 + 1,27x_1 - 0,194x_2 + 0,396 x_3$$

$$Y = e^{-2,027} x_1^{1,23} x_2^{-0,193} x_3^{0,399}$$

Икки модель ҳам адекват $F_{\text{рас}} > F_{\text{таб}}$. Бундан танлаб олинган омиллар товар айрибошлашга нисбатан адекват эканлиги кўринади. Прогнозлаш учун энг қулай моделни танлаш корреляция ва детерминант $R = 0,886$ билан амалга оширилади.

Босқичли моделлашда улар нисбатан катта. Шунинг учун у чакана тавар айрибошлашни прогнозлаш учун танланган. Ҳисоблаш учун кўпроқ яроқли кўриниш қуйидагича:

$$L_n Y = -2.027 + 1.23 \text{Ln} x_1 - 0.193 \text{Ln} x_2 + 0.399 \text{Ln} x_3$$

Прогнозлаш қийматларининг омилларини билган ҳолда x_1, x_2, x_3 лар чакана тавар айрибошлаш прогнозини аниқлайди. Масалан, прогнозлаш даври сўнггида (йил) x_1 катталиги 116,5% и ташкил этади, $x_2 = 113,6\%$, $x_3 = 102\%$. Бу қийматларни моделга қўйиб, $\text{Ln } \hat{y} = 4,819$ ёки $y = 123,3\%$ ни оламиз, шунингдек, прогнозлаш даврининг охирига келиб, озиқ-овқат маҳсулотларининг чакана тавар айрибошлаши 23,5%га ортади, бундан унинг сўмдаги қийматини аниқлаш мумкин.

Аҳоли талабини аниқлашнинг бошқа бир усули моделлаштириш усули ҳисобланади.

$$\sum_j a_{ij} x_j = v_i$$

Бунда: a_{ij} - маҳсулот истеъмолнинг миқдори, ij - тўлиқ ўсувчи (половозрастной) гуруҳи;

x_j - тўлиқ ўсувчан (половозрастной) гуруҳининг j - қиймати;

v_i - i маҳсулотга бўлган талаб.

10.3. Маиший хизматларни прогнозлаш

Ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлмаган энг муҳим соҳалардан бири аҳолига маиший хизмат кўрсатишдир.

Аҳолига хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш, хизмат турлари ва ҳажмларини орттириш, буюртмаларнинг муддатларини қисқартириш бўйича зарурий тадбирларни ишлаб чиқишда аҳоли талаб этаётган у ёки бу прогнозлар муҳим роль ўйнайди.

Маиший хизматлар учун прогнозларни ишлаб чиқиш услубиётида аҳоли талабини аниқловчи омиллар доирасини аниқлаш мураккаб масаладир.

Талабга таъсир этувчи омиллар аниқ хизмат кўрсатиш гуруҳларига қараб қатор сабабларга боғлиқ бўлади. Масалан, улар оиланинг маиший асбоблар, пойабзаллар ва кийим-кечаклар, шунингдек, улар тайёрланган материаллар ва бошқалар билан таъминланганлиги бўлиши мумкин.

Маиший хизмат кўрсатишни прогнозлаштиришда турли усуллар қўлланилиши маълум. Уларнинг энг кўп тарқалганлари меъерий, экстреляцион, иқтисодий-математик моделлаш усуларидир.

Меъерий усул асосида илмий асосланган меъерлар тизими ётади ва у аниқ хизмат турларига келажакда бўладиган талабаларни аниқлашга имкон беради.

Янада кенг тарқалган маиший хизматга бўлган талабни прогнозлайдиган усул корреляцион-регрессион таҳлил усули бўлиб, у ўта аҳамияти қиймат омилларига эга бўлган талабларни шакиллантиради.

Бир омилли моделлар нисбатан содда моделлар ҳисобланади. Масалан, кимёвий тозалаш хизматига бўлган талабнинг даромад тури даражасига боғланиши:

$$Y = a_0 + a_1 x_1$$

Бу ерда: y - аҳоли жон бошига йиллик кимёвий тозалаш ҳажми;

a_0 a_1 - тенглама параметрлари;

x_1 - аҳоли жон бошига йиллик даромад, минг сўмда.

Жон бошига йиллик даромдни ва модель параметри про-

гнозини билиш орқали прогнозлаш давридаги изланаётган хизмат кўрсатиш ҳажмини аниқлаш мумкин.

Кўп омилли моделлар янада мураккаброқдир. Икки омилли моделни мисол келтирамиз.

Фараз қилайлик, кимёвий тозалаш хизматига бўлган талаб ҳажмининг ўсишини x_1 кўрсаткич орқали, жон бошига кийим-кечак, трикотаж маҳсулотларининг товар айрибошлашини (сўмларда) ва аҳолининг умумий сонига нисбатан маълум ёшдаги яшовчилар нисбий вазнининг (x_2) ўсиш прогнозини аниқлаш лозим бўлсин.

Аввало x_1 ва x_2 лардаги боғлиқликни аниқлашган, мезонлар аосида танлашнинг ҳаққонийлигини баҳолашган, кўриб чиқиляётган катталикларнинг ўзаро боғлиқлиги даражасини аниқлаган ҳолда прогнозини олиш лозим.

Чизиқли боғланишлар коэффициентлари қийматларини эътиборда тутиб, тенгламани энг кичик квадратлар усулида аниқлаймиз.

Натижада модель куйидаги кўринишга келади:

$$Y = 6,18 - 0,23x_1 + 0,64x_2$$

Сўнгра чизиқли боғланишлар ва моделнинг адекватлиги мавжудлигини маълум мезонлар орқали аниқлаймиз. Таҳлил чизиқли бўлмаган боғланиш мавжудлигини кўрсатади.

Фараз қиламиз, боғланиш босқичли характерга эга;

$$Y = e^{a_0} x_1^{a_1} x_2^{a_2}$$

Олинган моделни янада қулай кўринишга ўзгартириб,

$$Y = -1,045 + 2,073x_1 + 2,671x_2 \text{ тенглигини оламиз.}$$

10.4. Олий мактабни битирувчи мутахассисларни прогнозлаш

Соғлиқни сақлаш бўйича прогнозни ишлаб чиқишда норматив турдаги моделни қўллаш мақсадга мувофиқ. Соғлиқни сақлашнинг прогнозлаш учун асосий даража ҳудуддаги аҳоли сонини ва уларга тиббий хизмат кўрсатиш меъёрлари прогнозини аниқловчи тенглама ҳисобланади.

Тиббий хизмат кўрсатиш даражасини характерловчи асосий кўрсаткичлар куйидагича: касалхоналардаги ўринлар сони; врачлик лавозимлари сони, аҳоли орасида тиббий муассасаларга таъриф буюрувчилар сони, дорихоналар сони, дам олиш муассасаларининг ривожланганлик даражаси.

Масалан, аҳолининг тиббиёт кадрлари билан таъминланганлиги прогноз қийматини аниқлаш керак бўлсин. Буни мураккаб бўлмаган йўл билан ҳал этиш мумкин.

1. Аҳоли сонининг прогнозини ва 1 минг ёки 10 минг кишига меъёрлар асосида тўғри келадиган врачлар сони (шунингдек, йиллар ва мутахассислар бўйича) прогнозини аниқлаш.

2. Мавжуд иқтисодий-математик моделларни қўллаш орқали. Дорихоналарнинг сони амалдаги меъёрлар асосида мамлакат миқёсида 9 минг кишига 1 дорихона, шаҳарларда 7 минг кишига 1 дорихона, қишлоқ жойларида ва аҳоли яшаш пунктларида ҳамда шаҳарларда

10-50 минг аҳолига 1-10 минг киши

50-100 минг 1-12 минг киши

100-500 1-13 минг киши

1млн. ва ундан ортиқ 1-20 минг киши.

Шунингдек, бу ерда меъёрларни билишимиз ҳам зарурийдир.

Маданиятни тараққий эттириш прогнозлари ва дастурларида маданий- маърифий муассасаларни (клублар, кутубхоналар, маданият уйлари ва бошқалар) ривожлантириш масаласи қўйилади.

Бошланғич қийматлар қуйидагича:

- маданий муассасалар билан аҳолининг таъминланганлиги;

- шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг ўсиш сони;

- шаҳарлар сонининг ўсиши;

- маданий муассасаларнинг моддий базаси ҳолати ва улардан фойдаланиш даражаси.

Таъминланганлик меъёрлари, яъни сақланаётган ҳар минг боғ ёки 1 кутубхонага 700 киши, 1 клуб учун 1000 киши, шунингдек, шаҳар аҳолиси сонига нисбатан хиёбонлар (боғлар) ва бошқалар ҳисобига кўра прогноз амалга оширилади.

Нашр маҳсулотлари ўқув юртлари, кутубхоналар талабларига ва бошқаларга кўра, қоғоз ресурслари ҳамда наشريётларнинг қувватини ҳисобга олган ҳолда чиқарилади.

Бу ерда ишлаб чиқариш харажатларини камайтирувчи ва айни вақтда аҳолининг нашр маҳсулотларига бўлган талабини қониқтирувчи моделни қўллаш мумкин:

P_i — максимал маҳсулотдаги тайёр харажатлар;

X_i — i турдаги маҳсулотнинг ишлаб чиқариш ҳажми;

$l \cdot a_{ij}$ — турдаги қоғознинг ҳар бир маҳсулот учун сарфи;

$B - i$ маҳсулотга бўлган талаб

$x_i \geq 0$

Қисқача хулосалар

Ижтимоий ривожланиш ва турмуш даражасини кўтаришни прогнозлашдан асосий мақсад, аввало аҳолининг келажакдаги талаб-эҳтиёжларини аниқлаш ва уларни қондириш имкониётларини ҳисоблашдир.

Бу соҳа прогнозлари тизими умумий боғланиш ва мантиқий кетма-кетлик бўйича прогнозлар ишлаб чиқишни таъминловчи комплекс кўрсаткичларга асосланади.

Эҳтиёжни ва чакана товар айирбошлаш прогнозлари турмуш даражасининг кўтарилиши ва истеъмол билан чамбарчас боғлиқ. Талаб ва чакана товар айирбошлашни прогнозлашда асосан корреляцион-регрессион таҳлил усулидан фойдаланилади.

Маиший хизмат прогнозларини ишлаб чиқишда аҳоли талабини аниқловчи омиллар мураккаб муаммо ҳисобланади.

Тиббиёт прогнозларини тузишда норматив турдаги моделлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Аҳолининг талаб-эҳтиёжи қандай аниқланади?
2. Чакана товар айирбошлаш прогнози нималарга асосланади?
3. Маиший хизматларни прогнозлашда қандай моделлар қўлланилади?
4. Олий мактаб тараққиёти қай тарзда прогнозлаштирилади?
5. Соғлиқни сақлаш ва маданиятни ривожлантиришда қайси моделлардан фойдаланилади?

Асосий адабиётлар

1. Вишнев С.М. Основы комплексного прогнозирования. -М.: Наука, 1977.
2. Социальная инфраструктура региона. Под ред. В.И. Дрица. -М. Наука.
3. Рабочая книга по прогнозированию Под ред. В. Бестужева-Лада. -М.: Мысль, 1982.

ДЕМОГРАФИК ПРОГНОЗЛАШТИРИШ

II.1. Аҳоли сонини прогнозлашнинг асосий компонентлари ва унга таъсир қилувчи омиллар

Демографик прогнозлаш барча комплекс дастурлар учун кўп қиррали асос бўлиб хизмат қилади. Аҳолининг келажакдаги миқдори прогнози яхлит халқ ҳўжалиги динамикасини прогнозлашнинг муҳим элементи ҳисобланади. Демографик прогнозлар аҳоли ҳаракати ва меҳнат ресурсларининг қайта ишлаб чиқарилиши, меҳнатга лаёқатли аҳоли бандлигининг даражаси, унинг молиявий ва касбий таркибини қамраб олади. Демографик прогнозлар аҳоли динамикасини унинг жинсий ёш структураси, туғилиш, ҳудудий ҳаракати тўғрисидаги маълумотларни таҳлил қилиш асосида кўриб чиқди. Демографик прогнозлаш оилаларнинг келажак сонини уларнинг ўртача катталиги, аҳоли кўчма оқимларининг интенсивлиги, йўналишлари, фаол меҳнат фаолияти, давомийлиги ва бошқалар тўғрисида прогноз ахборот олиш имкониятини беради.

Демографик прогнозлар асосида жамият эҳтиёжлари ҳажми ва структураси, истеъмол товарлари ишлаб чиқариш, халқ таълими, соғлиқни сақлаш тизими тараққиёти ва бошқалар режалаштирилади. Шу таҳлил демографик прогнозлар ижтимоий тараққиёт ва ҳаёт даражасини ошириш прогнозлари билан узвий боғланган.

Демографик прогнозлашни амалга оширишда усулларни танлаш муҳим жиҳат ҳисобланиб, улар ёрдамида аҳолининг келажакдаги сонини янада аниқроқ белгилаш мумкин.

Аҳоли сонини прогнозлашнинг асосий усулларида бири компонентлар усули ҳисобланиб, унинг моҳияти асосий компонентларнинг келажак динамикаси, яъни туғилишлар ва ўлишлар сони, ҳудудга кўчиб келишлар ва кўчиб кетишлар сонини жамлашдан иборат. Бутун мамлакат миқёсида аҳоли сонини прогноз қилишда дастлабки икки компонент етарлидир. Бироқ алоҳида республикалар бўйича аҳолининг келажакдаги сонини ҳисоблашда ички миграция солдосини ҳисоблаш муаммоси муҳим аҳамият касб этади.

«Аҳоли ҳаражати»ни прогнозлашда унинг компонентлари-га таъсир қилувчи омиллар ёки бошқача қилиб айтганда, туғилиш, ўлим, миграция даражасига таъсир қилувчи омилларни ҳисобга олиш алоҳида аҳамиятга эга.

Аҳолининг келажакдаги сони асосан туғилиш даражасига боғлиқ. Шунинг учун дастлаб унга қандай омиллар таъсир қилишини ўрганиш лозим. Бу ерда туғилишни кўпайтирувчи ва камайтирувчи омилларни алоҳида белгилаш мумкин. Туғилиш даражасини оширувчи асосий омиллар деб, одатда, мактабгача тарбия муассасалари ва уй-жой қуриш жараёни тараққиётига айтилади.

Танланма тадқиқотлар маълумотларига кўра, фуқароларнинг 30%га яқини фарзанд кўришдан сақланаётганлигига яшаш шароитларини сабаб қилиб кўрсатади.

Мамлакатда йилига реконструкциялаш билан қўшиб ҳисоблаганда 2,3 миллион квартира қурилмоқда, аҳоли 2 миллион квартирага эга бўлмоқда, 0,3 миллион квартира қариялар талабини қондириш учун берилмоқда. Мамлакат бўйича иккинчи маргта никоҳдан ўтаётганлар йилига 1,8 миллион нафарни ташкил қилмоқда. Агар кўпайиш ва бошқа омиллар бўлмаганда, аввало ҳозир ёш келин-куёвларга квартиралар бериларди. Болалар муассасалари кўпайтириларди. Аммо фарзанд кўриш фақат бу каби омилларга боғлиқ эмас. Масалан, Москва шаҳрида мактабгача тарбия муассасаларига бўлган талаб тулиғича қондирилган, бироқ туғилиш даражаси ўсмаяпти. Мактабгача тарбия муассасаларининг ролини эътиборга олган ҳолда, шунини айтиш мумкинки, кўп оилалар улардан деярли фойдаланмайди (уларда ёшлар ҳиссаси жуда кам), функционал муассасаларнинг мавжудлиги ёки йўқлиги никоҳ ва туғилиш ўртасидаги вақт оралиғида (ёки биринчи ва иккинчи фарзанд кўриш оралиғида) сезилади.

Бундай омиллар қаторига моддий таъминот олишни ҳам қўшиш мумкин. Демографик сиёсатнинг бир омили бўлган моддий таъминот мамлакатимизда туғилиш даражасини оширишга қаратилган. Болаларни тарбиялаш харажатларига давлатнинг мунтазам пуллик ёрдами унинг асосий шarti ҳисобланади.

Туғилиш даражаси пасайишига олиб келувчи омиллар сирасида биринчи навбатда аҳоли моддий даражасининг ўсиши ва бунга боғлиқ тарзда эҳтиёжлари ўсинини кўрсатиш мумкин. Шунингдек, махсулотларнинг барчасига эга бўлишга интилиш, янги оилаларда фарзандлар сони камайишига таъсир қилади (автомобиль, телевизор ва ҳоказолар туғилишнинг «антогонистлари» ҳисобланади).

Одатда, аёлларнинг жамоат ишларида қатнашувига туғилишнинг камайиш омили сифатида қарашади.

Маиший ва бошқа шикастлар, алкоголизм ва чекиш, атроф - муҳит ифлосланиши, соғлиқни сақлашнинг ривожланмаганлиги ва ҳоказолар ўлим омиллари саналади.

Бирор ҳудуд аҳолисини прогнозилашнинг муҳим компоненти аҳоли миграциясидир. Аҳоли миграцияси асосан ишлаб чиқариш жойлашуви билан изоҳланади. Бу эса, ўз навбатида, меҳнат ресурсларининг ҳудудий тарқалишини кўрсатиб, у иқтисодий ривожланишда акс этади ва ишлаб чиқариш самарадорлигига кучли таъсир кўрсатади.

11.2. Аҳоли ва меҳнат ресурсларини прогнозилаш

Яхлит ҳолдаги аҳоли прогнози сони ва структураси дастлаб ташқи миграцияни ҳисобга олмаган ҳолда амалга оширилади, чунки унинг ҳиссаси унча катта эмас, бироқ регионлар учун демографик прогнозлар аҳоли миграциясини ҳисобга олган ҳолда тузилиши лозим.

Миграция нафақат аҳолининг умумий сонига таъсир қиладди, балки унинг нисбий ва ёш структурасини ҳам ўзгартиради. Шунинг учун бу омил туғилиш билан бир қатордаги асосий омил ҳисобланади. Миграция коэффицентини ҳисоблаш учун дастлаб регион ҳудуди аҳолисининг ҳар 1000 нафарига туғри келадиган кўчиб келишларнинг ўртача сонига тенг бўлган кўчиб келиш коэффицентини ҳисоблаш лозим. Ҳар 1000 кишига ҳудуддан кўчиб кетиш ва келишлар коэффицентини берилади. Сўнгра кўчиб кетишлар ва келишлар ўртасидаги фарқ ҳисобланади. Бу фарқ соф миграция коэффицентини ёки миграция сольдоси коэффицентини ҳисобланади. Кўчиб келувчилар ва кўчиб кетувчилар сони ҳудуднинг жами аҳолиси учун ҳисобланганга каби ҳар бир жинси ёки гуруҳлар учун ҳам алоҳида ҳисобланади.

Миграцияни ҳисобга олган ҳолда аҳоли сонини прогнозилаш икки босқичда ўтказилади:

1-босқичда аҳоли табиий ўзгариши прогнозилаш усули асосида, масалан, икки омил — туғилиш ва ўлимнинг таъсирини ҳисобга олиб, коррелацион анализ ёрдамида амалга оширилади.

Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби учун ёшнинг силжиши методидан фойдаланилади. Ушбу усулнинг моҳияти шундан иборатки, унга кўра, аҳоли сонини юзага келган ёш ва жинсий структурадан келиб чиқиб, жинс ва ёш бўйича ҳисоблашдан қутилаётган туғилиш ва ўлим даражалари мос равишда қўшилади ва айрилади.

2-босқичда ҳосил қилинган аҳоли сонига (умумий ёки жинсий, ёш) миграция таъсиридан тузатишлар киритилади. Бунинг учун аҳоли сони соф миграция коэффицентига кўпайтирилади ва ишорасига қараб, ҳисобланган тузатма катталики-

лар биринчи босқичда топилган умумий аҳоли сонига қўшилади ёки айрилади.

Демографик прогнозлашнинг етакчи ўринларидан бири меҳнат ресурслари сонининг перспектив баҳоланиши ҳисобланади. Унинг негизи аҳолининг жинсий ёш структураси бўйича сони прогнози саналади. Бунинг асосида меҳнатга лаёқатли 16—55 (59) ёшдаги аҳоли сони тўғрисидаги маълумотлар олинади.

Прогнозлашда, аввало, меҳнат ресурсларини такрор ишлаб чиқаришнинг барча томонларини қамраб олувчи мавжуд (ёки юзага келган) қонуниятлар ва пропорциялар (уларнинг шаклланиши, такомиллашиши ва қўлланилиши) бўйича ўрганиш лозим. Буларнинг барчаси шунга мувофиқ статистик ёки бошқа ахборотлар тўпланишини талаб қилади.

Аҳоли сонини прогнозлашда экстрополяция ва математик моделлаш усуллари кенг қўлланилади.

Эмиграция усули асосида динамик қаторлардан фойдаланган ҳолда аҳоли ҳаракатининг турли компонентлари прогнозлари аниқланади. Бу прогноз ўрта ва узоқ муддатли давр учун яратилади. Ҳозирги пайтда математик моделлаш усуллари ва биринчи навбатда, омилли анализ усули кенг қўлланилмоқда.

Аҳоли сонини прогнозлаш модели тенгламалар тизими кўринишида тузилади:

$$Y = a_0 + a_1 x_1 - a_2 x_2 + a_3 x_3$$

Бу ерда: x_1 — туғилиш, x_2 — ўлим, x_3 — миграция.

$$X_1 = b_0 + b_1 z_1 + b_2 z_2 + b_3 z_3 \dots$$

$$X_2 = c_0 + c_1 z_1 + c_2 z_2 + c_3 z_3 \dots$$

$$X_3 = d_0 + d_1 z_1 + d_2 z_2 + d_3 z_3 \dots \text{ ва ҳоказолар}$$

Асосий тушумлар:

- аҳоли сони;
- демография;
- бандлик;
- миграция;
- туғилиш;
- ўлим;
- меҳнат ресурслари;
- меҳнатга лаёқатли аҳоли;
- жинс ёш структураси.

Қисқача хулосалар

Демографик прогнозлар аҳоли ҳаракати ва меҳнат ресурсларининг қайта ишлаб чиқарилиши, меҳнатга лаёқатли аҳоли бандлигининг даражаси, унинг молиявий ва касбий таркибини қамраб олади.

Демографик прогнозлар оилаларнинг келажакдаги сонини, уларнинг ўртача катталиги, аҳоли кўчма оқимларининг интенсивлиги, йўналишлари, фаол меҳнат фаолияти, давомийлиги ва бошқалар тўғрисида прогноз ахборот олиш имкониятини беради.

Яхлит ҳолдаги аҳолининг прогноз сони ва тузилмаси дастлаб ташқи миграцияни ҳисобга олмаган ҳолда амалга оширилади, чунки унинг ҳиссаси унча катта эмас. Бироқ регионлар учун демографик прогнозлар аҳоли миграциясини ҳисобга олган ҳолда тузилиши лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Аҳоли сонига қандай омиллар таъсир этади?
2. Демографик прогнозлашнинг қанақа асосий моделлари мавжуд?
3. Аҳолининг жинсий, ёш таркиби қай тартибда прогнозланади?
4. Аҳоли сони-чи?

Асосий адабиётлар

1. Основы экономического и социального прогнозирования. Под редакцией В.И.Мосина и Д.М.Крука. -М. Высшая школа, 1985.
2. Н. П. Матлин. Основы демографического прогнозирования. -М. Мысль, 1986.

ТАРМОҚНИ ПРОГНОЗЛАШ ТАМОЙИЛАРИ ВА УСУЛЛАРИ

12.1. Тармоқни иқтисодий прогнозлашнинг аҳамияти ва объектлари

Жамият ишлаб чиқаришининг фаолият юритиш жараёнида хўжаликни бошқаришнинг етакчи дастуриламали ижтимоий-иқтисодий ривожланиш (ИИР) дастуридир. Ишлаб чиқариш тармоқлари ва бутун халқ хўжалиги самарадорлиги ва ривожланиши кўп жиҳатдан айнан шу дастурнинг қанчалик асосланганлигига боғлиқ. Унинг дастлабки муҳим асосини тармоқлар иқтисодий прогнозлари ташкил қилади. Улар тармоқларнинг ривожланиш тенденциясини ва келажадаги истиқболини тавсифлайди. Тармоқни иқтисодий прогнозлаш объектининг ўтмишдаги, hozirги ва келажакдаги ҳолати, ривожланишининг муқобил йўллари ёки бошқарув қарорларининг бўлиши мумкин оқибатлари ҳақида керакли ахборот беради ва шу орқали халқ хўжалиги тармоқларини бошқариш даражасининг ошишига имкон яратади.

Тармоқнинг иқтисодий прогнозланиши ишлаб чиқариш муаммолари кўламида тармоқ ва тармоқлараро кўриб чиқилади. Улар бир-биридан ҳам тадқиқот объекти, ҳам ишлаб чиқаришни бошқариш мақсади бўйича фарқ қилади. Тармоқ кўламида тармоқ унга кирадиган ишлаб чиқариш бирлашмалари ва корхоналарининг мажмуаси сифатида кўриб чиқилади. Бу ерда прогнознинг вазифаси тармоқ (унга кирувчи кичик тизимлар сифатида) фаолиятининг турли йўналишлари бўйича ривожланиш тенденцияларини аниқлаш ва олинган натижаларни тармоқнинг кейинги ривожланиш дастурини ишлаб чиқиш, ундан фойдаланиш ва тизимни ҳамда уни бошқариш тузилмасини мукаммаллаштириш бўлади.

Тармоқлараро (халқаро) кўламда тармоқ бир бутунликда кўриб чиқилади. Бу кўламда прогнозлаштиришда асосий эътибор тармоқ прогнозларининг ўзаро муваффақиятига, халқ хўжалиги ривожланишининг баланслаштирилган прогнозини ишлаб чиқишга қаратилади. Шундай қилиб, тармоқлараро кўламда прогнозлаштириш асосан халқ хўжалигини прогнозлаштириш воситаси сифатида чиқади.

Тармоқни иқтисодий прогнозлаштириш объектлари қуйидагилар:

- тармоқда илмий-техник тараққиёт;
- халқ хўжалигининг тармоқ маҳсулотларига талаблари;
- тармоқнинг ишлаб чиқариш ресурсларига талаби;
- тармоқнинг ишлаб чиқариш имконияти, унинг шаклланиши ва ишлатилиши;

- тармоқда хўжалик жараёнларини ташкил қилиш ва бошқаришни такомиллаштириш;

- тармоқнинг халқаро алоқалари ва уларнинг ривожланиши.

Тармоқни иқтисодий прогнозлашнинг бошланғич асоси илмий-техник тараққиёт, бошқа барча соҳалар ва тармоқ фаолияти турлари ривожланишининг ҳам суръатлари, ҳам йўналишларини маълум даражада аниқлаб беради. Прогнозлар илмий-техник тараққиётнинг махсус йўналишлари бўйича ишлаб чиқилади: ишлаб чиқаришнинг мажмуавий механизациялашиши ва автоматизациялашиши, электрлашиши, кимёлашиши.

Илмий-техник тараққиётни прогнозлашда муҳим роль, шунингдек, унинг функционал йўналишларига, шу жумладан, илмий-техник янгиликларни (техника ва технологияларни, янги маҳсулот ва материалларни, ишлаб чиқаришни ташкил қилишни ва ҳоказо) илмий-тадқиқот ишларни (фундаментал, амалий, тажриба-конструкторлик ишларини) ва бошқаларни прогнозлашга тегишли.

Тармоқни прогнозлашнинг айниқса мураккаб ва масъулиятли қисми тармоқ маҳсулотига талабни аниқлаш ҳисобланади. Бу соҳада прогнозлаш асосини халқ хўжалигининг аниқ маҳсулотга бўлган талабининг кўриниши ташкил қилади. Бунинг учун бу соҳада ҳам халқ хўжалигининг, ҳам тармоқнинг ривожланиш қонуниятлари ва тенденцияларини ҳар томонлама таҳлил қилиш керак. Шунингдек, бу ерда тармоқ маҳсулотига бўлган жамият талабининг қондирилиш даражаси ва ишлаб чиқариш самарадорлигининг даражаси белгиланиши лозим. Қондирилиш даражаси асосан маҳсулот ҳақиқий истеъмолининг оқилона меъёрига нисбати сифатида аниқланади. Самарадорлик даражасини баҳолаш учун ишлаб чиқариш ва такрор ишлаб чиқаришнинг энг муҳим омилларидан фойдаланишни тавсифлайдиган кўрсаткичлар тизими қўлланилади. Булар меҳнат унумдорлиги сифими, капитал қўйилмалар қайтими кўрсаткичи ва бошқалардир.

Кейинги муҳим қисм ишлаб чиқариш ресурсларининг прогнози ҳисобланади. У меҳнат ва материал ресурсларга, асосий фондларга ва ишлаб чиқариш капитал қўйилмаларига талабни аниқлашни қамраб олади. Бу прогнозларнинг ҳаққонийлик даражаси тармоқда ишлаб чиқаришнинг ривожланиш суръатлари ва масштабларига боғлиқ.

Тармоқ маҳсулотига халқ хўжалиги талабининг кўриниши унинг маҳсулот ишлаб чиқариш имконитларига мос келиши керак. Бунинг учун тармоқнинг ишлаб чиқариш имконияти ва ундан фойдаланиш даражасини билиш зарур. Бу кўрсаткич-ни прогнозлаш тармоқнинг ишлаб чиқариш қувватини ва ундан маълум даврда фойдаланишнинг мумкин бўлган даражасини аниқлашга асосланади.

Тармоқни иқтисодий прогнозлаш қуйидаги даражаларга бўлиниши мумкин:

а) алоҳида тармоқ ривожланишини прогнозлаш;

б) ўзаро боғлиқ бир қанча тармоқларни бир вақтда прогнозлаш;

в) барча тармоқларни халқ хўжалигининг кенг тармоғи доирасида бир вақтда прогнозлаш.

Прогнозлашнинг умумий масласи ўрганилаётган ҳодиса ёки жараёнлар (бизда тармоқлар) ривожланишининг асосий йўналишларини ва унинг амалга ошиш муддатларини аниқлаш ҳисобланади. Илмий иқтисодий изланиш сифатида тармоқни прогнозлаш асосан амалий характерга эга ва тармоқ ҳамда унга кирувчи ишлаб чиқариш бирликлари ривожланиши истиқболнинг миқдор ва сифат баҳоларини олишга йўналтирилган. Бу баҳолардан ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини ишлаб чиқишда фойдаланилади.

12.2. Тармоқ прогнозларини ишлаб чиқишни ташкил қилиш

Тармоқ иқтисодий прогнозларини ишлаб чиқишни ташкил этиш бир қатор муҳим принципларга амал қилишга асосланган. Уларнинг асосийлари қуйидагилар:

1. Тармоқни ва халқ хўжалигини прогнозлашнинг ўзаро боғлиқлиги. Бу боғлиқлик бутун бир халқ хўжалиги ва уни ташкил қилувчи тармоқлар ўртасидаги ўзаро алоқалар ва муносабатлар хусусиятларини аке эттиради.

Бир томндан, тармоқларнинг ривожланиши халқ хўжалиги умумий ҳолати, унинг ривожланиш мақсад ва масалаларига, шунингдек, ялпи миллий маҳсулот, шахсий истеъмол ва бошқаларнинг ўсиш суръатларига боғлиқ ва улар билан аниқланади. Бошқа томондан, ҳар бир тармоқ ундаги ривожланиш ва ишлаб чиқаришни ташкил қилиш даражаси билан аниқланадиган ўзига хос қонуниятлар, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг хусусиятлари, қўлланилаётган техника ва технологиялар ва бошқа омилларга мувофиқ ривожланади. Тармоқнинг бу қисми-

да ишлаб чиқариш, ўз навбатида, халқ хўжалигига қайта таъсир қилишни ўз ичига олади, унинг ривожланишида муҳим омил бўлади. Бу ўзаро кўриниш иқтисодий прогнозлашни ташкил қилишининг ўзида муайян қиёфага эга бўлади ва

х/х –тармоқ -х/х -тармоқ

схемаси бўйича амалга оширилади. Бу шуни билдирадики, тармоқни прогнозлашнинг бошланғич асоси бутун халқ хўжалиги ривожланишининг мақсад ва вазифалари ҳисобланади. Ўз навбатида, шу асосда тузилган тармоқ прогнозлари халқ хўжалиги прогнозларини ёритиш учун хизмат қилади. Улар кейин тармоқ прогнозларини аниқлаш учун ишлатилади.

2. Иккинчи принцип прогнозлашнинг узлуксизлигидан, тармоқ прогнозларини аниқловчи омилларда жиддий ўзгаришлар бўлиши билан уларни (тармоқ прогнозларини) мунтазам корректировка қилиб боришдан иборат. Бу принципга мувофиқ прогнозлар халқ хўжалиги дастурларининг бажарилиши жараёнида юз берадиган янги ҳодисаларни ҳисобга олган ҳолда доимо такомиллаштириб борилиши керак. Прогнозлашнинг узлуксизлиги дастурлар бажарилишини, қабул қилинаётган хўжалик қарорлари оқибатларини истиқболлий баҳолашларни мукамаллаштириш учун ҳам зарур.

3. Учинчи принцип тармоқ прогнозларини ишлаб чиқишнинг услубий асоси ягоналигидан иборат. Бу принцип барча тармоқларда иқтисодий прогнозларни ишлаб чиқишга ягона ёндашувни, тармоқ прогнозларининг бир-бирига мос келишини тақозо қилади.

4. Прогнозлашнинг тўртинчи принципи иерархия ўрнатишдан, прогнозлашнинг алоҳида турлари ва йўналишлари бўйсунишидан иборат. Бу шуни билдирадики, масалан, тармоқ маҳсулотига талабни прогнозлаш тармоқда ишлаб чиқариш масъаблари ва таркибларини прогнозлашдан олдин бўлиши керак ва ҳоказо.

12.3. Тармоқни прогнозлаш услубияти

Тармоқни прогнозлаш услубияти икки ёндашувга асосланади:

- меъёрли;
- қидирувли.

Меъёрли ёндашув асосини халқ хўжалиги масалаларидан келиб чиқиб, ривожланиш мақсадининг қўйилиши ташкил қилади. Бундай мақсадлар қўйидагича бўлиши мумкин:

- тармоқ маҳсулотига жамият талабини тўла қондириш;
- ишлаб чиқариш самарадорилигини ошириш;

• экспортга маҳсулот етказиб беришни кўпайтириш ва бошқалар.

Қидирувли ёндашув тармоқ ривожланишидаги тенденциялар ва кўринишлар қонуниятларини ўрганишдан таркиб топади. Бундай ёндашувдан мақсад шундай ривожланиш даражасини аниқлашдан иборатки, қайсики унга тармоқда прогнозлаш даври бошида юзага келган қонуниятларни келажақда сақлаб қолиш натижасида эришиш мумкин.

Икки ёндашувнинг услубий ягоналиги тармоқ прогнозини ишлаб чиқишнинг қуйидаги босқичлари кетма-кетлигини аниқлайди:

1. Тармоқ ривожланишини ўтган ва ҳозирги давр учун қабул қилинган режа қарорлари натижаларини баҳолашни тасвирлаш ва таҳлил қилиш орқали амалга оширган ҳолда.

2. Қидирувли ёндашув асосида тармоқ ривожланишининг асосий йўналишларини прогнозлаш.

3. Тармоқ ривожланишининг мақсад ва асосий вазифаларини қўйиш, асосий йўналишларини меъёрли ёндашув асосида прогнозлаш.

4. “Узилиш”ларнинг сабабларини аниқлаш, таҳлил қилиш ва ривожланиш муаммоларини қўйиш. Муаммоларни ечиш йўллари ва улар асосида тармоқ ривожланишининг вариантларини ишлаб чиқиш.

5. Ривожланиш вариантларини танлаш ва тармоқлараро баланс учун бошланғич ахборотларни ишлаб чиқиш.

Биринчи босқични амалга оширишда тадқиқ қилинатган даврда тармоқ ривожланишининг қонунчилик тенденциясига, унинг унга таъсир қилаётган омиллар билан алоқаларини аниқлаш етакчи ўринда туради.

Тармоқни иқтисодий прогнозлашни ташкил қилишларнинг бош элементи прогнозлашни унинг асосий йўналишлари бўйича бевосита ўтказишни ўз ичига олувчи иккинчи ва учинчи босқичлар саналади. Бу жараён, ўз навбатида, бир қанча босқичлар (даврлар)дан таркиб топади:

1. Прогнозни ишлаб чиқишда вазифани шакллантириш (прогнозлашдан олдинги тадқиқот даври);

2. Объектни прогнозлаш;

3. Прогнознинг ҳаққонийлигини баҳолаш.

Хўжаликнинг ижтимоий–иқтисодий ривожланишини прогностлашда тармоқ иқтисодий прогнозлари муҳим ролъ ўйнайди.

Тармоқнинг иқтисодий прогнозларини ишлаб чиқиш муаммоси икки даражада: тармоқ ва тармоқлааро кўриб чиқилади, улар бир-биридан ҳам тадқиқот объекти, ҳам ишлаб чиқиришни бошқариш мақсади бўйича фарқ қилади.

Тармоқ иқтисодий прогнозларини ишлаб чиқишни ташкил қилиш бир қатор муҳим тамойилларни бажаришга асосланади.

Тармоқ прогнозлари методологияси меъёри ва қидирувли ёндашувларга асосланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Тармоқни прогностлаш» тушунчаси.
2. Тармоқ ривожланиши прогностининг аҳамияти нимада?
3. Тармоқни прогностлашнинг объектлари.
4. Тармоқ тузилиши.
5. Тармоқни прогностлашнинг ташкилий масалалари.
6. Тармоқни прогностлаш услубияти.

Асосий адабиётлар

1. Основы экономического и социального прогностирования. Под. Ред. В.И. Мосина и Д.М. Крука. –М.: Высшая школа, 1985.

2. Экономика атраслей народного хозяйства . Под редакцией С.А. Кима -М. Экономика, 1984.

3. Моделирования методраслевых взаимодействий. отв. Редактор Ю.В.Яременко. -М.: Наука, 1984.

ТАРМОҚ ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИНИ ПРОГНОЗЛАШ

13.1. Тармоқдаги маҳсулот талабини прогнозлаш

Тармоқ иқтисодий ривожланишини прогнозлаш учун аввало ўша тармоқнинг маҳсулотга бўлган узоқ муддатли талабини аниқлаш керак.

Талаб (эҳтиёж)ни прогнозлаш жараёни қуйидаги босқичлардан иборат:

- прогноз объектини белгилаш;
- прогноздан кўзда тутилган мақсад ва вазифаларни аниқлаш;
- прогнозлаш вақтини аниқлаш;
- талаб доиралари ва уларнинг талабдаги улушини аниқлаш;
- ретроспектив маълумот тўплаш;
- прогнозлаш усулини танлаш;
- тармоқнинг маҳсулотга бўлган эҳтиёжи (талаби) бўйича модель ва ҳисоб ишлаб чиқиш.

Талаб ишлаб чиқариладиган ва ноишлаб чиқариладиган шаклда бўлади. Ҳар бир йўналиш ҳисоб-китоб қилинадиган, талаб аниқланадиган тармоқ ва ишлаб чиқариш гуруҳларига ажратилади. Талабнинг аниқланиши учун турли хил усуллардан фойдаланилади. Булар норматив усул, оддий-ўртача усул, экстрополяция усули, морр-регресс усул ва бошқалар.

Норматив усул билан талаб аниқланишида энг асосийси нормативларнинг аниқланишидир. Огоҳлантиришдан келиб чиққан ҳолда буларнинг қисқа давр ичида илмий асосланган талаб нормативлари асос қилиб олинади. Узунроқ давр учун нормативларнинг ўзи энг аввало илмий - техникавий ривожланиш, ишлаб чиқариш структураси ва бошқа кўшина омиллар таъсирида функциялар сифатида ўртага чиқади. Нормативлар аниқланганда маҳсулот талабини ҳисоблаб чиқиш қийин эмас.

$$\sum_{i=1}^n a_{ij} - B_i = \prod_i \text{ талаб (эҳтиёж)}$$

A_{ij} - талаб нормаси ij маҳсулот, i талаб

B_i - i талаб

Қисқа муддатли прогнозлашда баъзан оддий-ўртача усул ҳам ишлатилади. Бу усулда талаб ўтган йиллардаги реализация ҳажмидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Бу усулда кўриб чиқиладиган давр ичидаги реализация ҳажмлари қўшилиб, даврлар сонига бўлинади:

$$\bar{\Pi} = \sum_{j=1}^m \Pi_j / n \quad \Pi_t = \Pi_{t-1} + \Pi$$

Прогнозлаш усуллари орасида энг аниғи 5 йиллик прогнозлаш усули экстрополяция усули ҳисобланади. Ушбу усул қуйидагича кўрсатилади:

Йиллар	Улар №	y	ty	t ²	Y ҳисоб.	y-y	$\frac{y-y}{y} 100$
							Прогноз маълумотларининг аниқлик даражаси

$$\sum \frac{-y}{y} 100\% \text{ - прогноз хатоси.}$$

13.2. Ишлаб чиқариш ресурслари талабини прогнозлаш

Тармоқнинг узоқ муддатли (перспектив) талаби, ҳажми ва ишлаб чиқариш структурасини белгилашда улар учун керакли бўлган хом ашё, меҳнат ва молиявий ресурсларни прогноз қилиш керак.

Ушбу талаб ҳисобининг асосини тармоқ маҳсулот бирлиги, ресурс ҳажми, меҳнат ҳажми ва жамғарма ҳажми каби кўрсаткичлар (коэффициент) ташкил этади. Ҳисоботлар натурал ҳамда қиймат шаклида кўрсатилади.

Тармоқнинг хом ашё ресурсларига талаби маҳсулот ишлаб чиқарилиши учун керакли моддий ресурсларнинг қиймат шаклидаги харажатларини ўз ичига олади.

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} x_j = B_j$$

Прогнозлаш даври ичида L_t тармоғида маҳсулот бирлиги учун меҳнат харажатиининг камайтирилганлиги ҳисобланади:

$$L_t = L_0 E$$

L_0 - маҳсулотнинг базавий меҳнат ҳажми (саноатдаги меҳнат ресурсларининг ўсиш шароитида ПТ нинг ошиб кетиши муаммоси муҳим аҳамият касб эта бошлайди)

Бу ҳолда ишчи кадрларга бўлган талаб

$$T_1 = L_1 X_1$$

Бу ерда:

X_1 - прогноз қилинаётган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш ҳажми.

Меҳнат ресурсларига бўлган талаб прогнози прогноз кўрсатувчиларига боғлиқ. Маҳсулот меҳнат ҳажми ва ПТ саноатдаги меҳнат ресурсларининг ўсиш шароитида ПТнинг ошиб кетиш муаммоси муҳим аҳамият касб эта бошлайди.

$$PT = \frac{T}{T + T_3}$$

Бу ерда:

PT - режалаштирилаётган ПТ нинг ўсиши,

T_3 - қўлланиши мумкин бўлган ишчилар сони;

T - прогноз даврида базис ишлаб чиқаришни соҳалашда ПППнинг кўрсаткичи.

ПТнинг ўсиши суръатлари асосида E маҳсулотига бўлган меҳнат харажатларининг 1000 сўмга камайиши кўзланмоқда.

$$E = 1 - \frac{PT}{100 + PT} \text{ ёки } F = \frac{100}{100 + PT}$$

Қисқача хулосалар

Тармоқнинг ривожланишини прогнозлаш учун унинг маҳсулотига келажакдаги эҳтиёжни аниқлаш лозим. Эҳтиёж ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш турларига ажратилади.

Ишлаб чиқариш ресурсларига эҳтиёжни прогнозлаш асосида тармоқнинг бир бирлик маҳсулоти ресурс сифимини прогнозлаш ётади. Ҳисоблар натурал ва қиймат кўрсаткичларида олиб борилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Тармоқни прогнозлашнинг таркиби.
2. Тармоқ маҳсулотига талаб қандай прогнозланади?
3. Талабни прогнозлаш жараёни деганда нимани тушуна-
сиз?
4. Истеъмол меъёри нима?
5. Ресурсларга талаб қандай прогнозланади?

Асосий адабиётлар

1. Основы экономического и социального прогнозирования. Под редакцией В.И. Мосина и Д.М.Крука. -М.: Высшая школа, 1985.
2. Рабочая книга по прогнозированию. Под редакцией. В Бестужева-Лада. -М.: Мысль, 1982.
3. Моделирования межотраслевых взаимодействий. Отв. Редактор Ю.В. Яременко. -М.: Наука, 1984.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов. И.А. Узбекистан на пороге XXI века. -Т.: Узбекистан.
2. Каримов И.А. Узбекистан—Собственная модель переход на рыночные отношение. -Т.: Узбекистан, 1993.
3. Абдуллаев О.М и др. Методы социально-экономического прогнозирования. -Т.: Узбекистан, 1952.
4. Готлова. В.Л. Метшинова Е.М. Основы прогнозирования системы, учебные пособие. -М.: Высшая школа, 1986.
5. Основы экономического и социального прогнозирования, учебное пособие. Под ред. Д.П.Молина, Д.М.Крука. -М.: Высшая школа, 1985.
6. Рабочая книга по прогнозированию. -М.: Мысль, 1982.
7. Теория прогнозирования и принципы, учебное пособие. Под ред. С.А. Саркисяна. -М.: Высшая школа.
8. Вишнев С.М Основы комплексного прогнозирования. -М.: Наука, 1977.
9. Зиков Ю.А Социально-экономическое прогнозирование научно-технического прогресса, «Вопросы экономики» №6, 1984.
10. Максименко В.И., Эртель Д. Прогнозирование в науке и технике», -М.: Наука, 1984.
11. Моделирование межотраслевых взаимодействий (отв редактор Ю.В. Яременко). -М.: Наука, 1984.
12. Сидоров .М.Н, Федетов А.А. Национальный доход Ректоры поста, Структура, методы прогнозирования», -М.: Экономика, 1984.
13. Чабровский В.А. Прогнозирование развитие науки и техники. -М.: Наука, 1983.
14. Черников Д.А. Прогнозирование темпов и пропорции экономического роста. -М.: Знание, 1983.
15. Четыркин Е.М. Статистические методы прогнозирования. -М.: Статистика, 1977.
16. Матлин И.В. Основы демографического прогнозирования. -М.: Мысль, 1986.
17. Бактагиров И.А Прогнозирование и планирование С.А.Ким. -М.: Экономика, 1984г. в условиях рынка Казань, 1997.
18. Иванов Ю.Н Токарев В.В Уз демир А.П. Методологические экономического планирования и прогнозирования. - М.: МФТИ, 1988.
19. Лисичкин В.А Теория и практика прогностики методологические аспекты. Наука, 1977.
20. Мотышкина М.С. Методы социально-экономического прогнозирования СПб: Изд-во СПб университета экономики и диспансов.
21. Пардачанов Г.А. Прогнозирование национальной экономики Учебное пособие. - М.: ЗАО «Финстатинформ», 1999.
22. Попов В.А Основы экономического прогнозирования. Учебное пособие. - М.: РЭА им ГВ Плеханова, 1977.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I БОБ. Иқтисодий ва ижтимоий прогноزلар назариясининг предмети.....	6
1.1. «Иқтисодий ва ижтимоий прогноزلар» тушунчаси ва унинг моҳияти.....	6
1.2. Прогнозлар классификацияси, прогноزلар усули ва объектлари... 7	7
1.3. Иқтисодий ва ижтимоий прогноزلар усули.....	9
1.4. «Иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни прогноزلар» курсининг таркиби ва вазифалари.....	10
Қисқача хулосалар.....	11
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	11
Асосий адабиётлар.....	11
II БОБ. Прогнозлаштиришнинг ахборот базиси.....	12
2.1. Прогнозлар ахборот ва унинг хусусиятлари.....	12
2.2. Функционал белгига кўра ахборотнинг таснифланиши.....	16
2.3. Макроиқтисодий прогноз — таҳлилий кўрсаткичлар тизими.....	20
2.4. Миллий ҳисоблар тизими (МҲТ)нинг моҳияти.....	22
2.5. Индикаторларнинг турлари.....	23
2.6. Иқтисодий кўрсаткичларнинг таснифланиши.....	26
2.7. Иқтисодий индикаторларнинг камчиликлари.....	27
Қисқача хулосалар.....	29
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	30
Асосий адабиётлар.....	30
III БОБ. Ижтимоий-иқтисодий тизим давлат прогнозлаштиришнинг объекти сифатида.....	31
3.1. Ижтимоий-иқтисодий тизимнинг моҳияти, таркиби ва мақсади.....	31
3.2. Давлат корхоналарининг таснифи.....	35
3.3. Постиндустриал шароитда хусусий сектор ривожланишининг хусусиятлари.....	36
3.4. Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тармоқ тузулмаси.....	40
3.5. Технологик укладларнинг таснифи.....	42
3.6. Мамлакат ижтимоий-иқтисодий тизимида ривожланишнинг постиндустриал босқичи.....	45
Қисқача хулосалар.....	49
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	49
Асосий адабиётлар.....	49

IV БОБ. Иқтисодий ва ижтимоий прогнозлаш усуллари.....	50
4.1. Прогнозлаш усуллари­нинг классификацияси.....	50
4.2. Прогнозлашнинг эксперт усуллари.....	51
4.3. Экстраполяция усуллари.....	53
4.4. Регрессия ва кореляция таҳлили усули.....	55
4.5. Математик моделлаштириш усуллари.....	58
Қисқача хулосалар.....	59
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	59
Асосий адабиётлар.....	59

V БОБ. Прогнозлаш усулини танлашда методологик ёндашувлар.....	60
5.1. Прогнозлаштириш услубини танлаш муаммолари.....	60
5.2. Прогнозлаш масалаларини таснифлаш муаммолари.....	61
5.3. Прогноз сифатини ошириш йўллари.....	62
5.4. Иқтисодий прогнозлашда усулдан фойдаланиш имкониятлари.....	63
Қисқача хулосалар.....	65
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	65
Асосий адабиётлар.....	65

VI БОБ. Иқтисодий прогнозлаш моделлари.....	66
6.1. Иқтисодий прогнозлаш моделларининг турлари.....	66
6.2. Тармоқлараро баланс модели.....	67
6.3. Макроиқтисодий прогнозлаш моделлари.....	68
Қисқача хулосалар.....	70
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	70
Асосий адабиётлар.....	70

VII ОБ. Прогнозлаштиришда эконометрик моделлардан фойдаланиш.....	71
7.1. Иқтисодий ўсишнинг эконометрик модели.....	71
7.2. Умумий талабни прогнозлаш.....	73
7.3. Истеъмол талабини прогнозлаш.....	74
7.4. Миллий иқтисодиётнинг тармоқ тизимини прогнозлаш.....	75
7.5. Инфляция жараёнининг суръатини прогнозлаш.....	77
7.6. «Имитацион модель» тушунчаси.....	82
7.7. Комплекс усуллар моделлари.....	85
Қисқача хулосалар.....	86
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	86
Асосий адабиётлар.....	86

VIII БОБ. Халқ хўжалигининг иқтисодий потенциали — иқтисодий-	
---	--

Ижтимоий прогноллашнинг базаси.....	87
8.1. «Иқтисодий нотенциал» тушунчаси ва иқтисодий потенциалнинг таркиби.....	87
8.2. Илмий-техникавий ва саноат-ишлаб чиқариш потенциалли.....	88
8.3. Агросаноат мажмуаси потенциалли.....	89
8.4. Ижтимоий ривожланиш потенциалли.....	89
Қисқача хулосалар.....	91
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	91
Асосий адабиётлар.....	91

IX БОБ. Иқтисодий ўсишни прогноллаштириш.....	92
9.1. «Иқтисодий ўсиш» тушунчаси, унинг турлари, моделлари ва уларнинг прогноллаштиришда ишлатилиши.....	92
9.2. Иқтисодий ўсишни прогноллаштиришда ишлаб чиқариш функцияси — асосий иқтисодий-математик модель сифатида.....	93
9.3. Ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ва ўсиши омилларини макроиқтисодий прогноллаш.....	95
Қисқача хулосалар.....	96
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	96
Асосий адабиётлар.....	96

X БОБ. Турмуш даражасининг кўтарилиши ва ижтимоий ривожланишнинг прогноллаш.....	97
10.1. Турмуш даражасининг кўтарилиши ва ижтимоий ривожланишнинг прогноллаш тизимлари.....	97
10.2. Аҳоли эҳтиёжини ва чакана товар айрибошлашнинг прогноллаш.....	98
10.3. Маиший хизматларнинг прогноллаш.....	100
10.4. Олий мактабни битирувчи мутахассисларнинг прогноллаш.....	101
Қисқача хулосалар.....	103
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	103
Асосий адабиётлар.....	103

XI БОБ. Демографик прогноллаштириш.....	104
11.1. Аҳоли сонини прогноллашнинг асосий компонентлари ва унга таъсир қилувчи омиллар.....	104
11.2. Аҳоли ва меҳнат ресурсларини прогноллаш.....	106
Қисқача хулосалар.....	108
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	108
Асосий адабиётлар.....	108

XII БОБ. Тармоқли прогноллаш тамойиллари ва усуллари.....	109
12.1. Тармоқли иқтисодий прогноллашнинг аҳамияти ва объектлари.....	109

12.2. Тармоқ прогнозларини ишлаб чиқишни ташкил қилиш.....	111
12.3. Тармоқни прогнозлаш услубияти.....	112
Қисқача хулосалар.....	114
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	114
Асосий адабиётлар.....	114

XIII БОБ. Тармоқ иқтисодий ривожланишининг асосий йўналишларини прогнозлаш.....	115
13.1. Тармоқдаги маҳсулот талабини прогнозлаш.....	115
13.2. Ишлаб чиқариш ресурслари талабини прогнозлаш.....	116
Қисқача хулосалар.....	118
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	118
Асосий адабиётлар.....	118

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	119
--------------------------------	------------

CONTENTS

INTRODUCTION.....	5
PART-I. SUBJECT OF “ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT” THEORY.....	6
1.1. Definition and essence of “Social and economic prognosis”.....	6
1.2. Classification of prognosis, prognosis ways and objects.....	7
1.3. Ways of economic and social prognosis.....	9
1.4. Structure and tasks of “Economic prognosis and social development” course.....	10
Brief conclusions.....	11
Questions for discussion and control.....	11
Main literature.....	11
PART-II. INFORMATION BASE OF PROGNOSIS.....	12
2.1. Information prognosis and its characteristics.....	12
2.2. Defining information according to functional signs.....	16
2.3. Indicators system of macroeconomic prognosis-analysis.....	20
2.4. Essence of national accounts system.....	22
2.5. Types of indicators.....	23
2.6. Defining economical indicators.....	26
2.7. Problems of economical indicators.....	27
Brief conclusions.....	29
Questions for discussion and control.....	30
Main literature.....	30
PART-III. SOCIAL – ECONOMICAL SYSTEM AS AN OBJECT OF STATE PROGNOSIS.....	31
3.1. Essence, structure and goals of social-economical system.....	31
3.2. Definition of governmental organizations.....	35
3.3. Private sector development characteristics in the conditions of post- industrialization.....	36
3.4. Governments social-economical system.....	40
3.5. Definition of technologic ways.....	42
3.6. Post-industrial stage of government’s social-economical development... Brief conclusions.....	45 49
Questions for discussion and control.....	49
Main literature.....	49
PART-IV. WAYS OF SOCIAL AND ECONOMIC PROGNOSIS.....	50
4.1. Classification of prognosis ways.....	50

4.2. Expert ways of prognosis.....	51
4.3. Extra poliation ways.....	53
4.4. Regression and correlation analyzing ways.....	55
4.5. Mathematical modeling ways.....	58
Brief conclusions.....	59
Questions for discussion and control.....	59
Main literature.....	59

PART-V. METHEDOLOGIC WAY OF PROGNOSIS..... 60

5.1. Selection problems of forecasting method.....	60
5.2. Problems of defining forecasting.....	61
5.3. Way of improving forecasting ways.....	62
5.4. Possibilities of using economic prognosis.....	63
Brief conclusions.....	65
Questions for discussion and control.....	65
Main literature.....	65

PART-VI. MODELS OF ECONOMICAL PROGNOSIS..... 66

6.1. Types of economical prognosis models.....	66
6.2. Inter-branches balance model.....	67
6.3. Models of macroeconomic prognosis.....	68
Brief conclusions.....	70
Questions for discussion and control.....	70
Main literature.....	70

PART-VII. ECONOMETRIC MODELS USE IN PROGNOSIS..... 71

7.1. Econometric models economic growth.....	71
7.2. Prognosis process of total demand.....	73
7.3. Prognosis process of consumption demand.....	74
7.4. Prognosis process of national economy.....	75
7.5. Prognosis the speed of inflation.....	77
7.6. Conception of imitating model.....	82
7.7. Complex ways model.....	85
Brief conclusions.....	86
Questions for discussion and control.....	86
Main literature.....	86

PART-VIII. ECONOMIC POTENTIAL OF NATIONAL HOUSEHOLD IS A BASE FOR SOCIAL ECONOMIC-PROGNOSIS..... 87

8.1. Meaning of economic potential and its structure.....	87
8.2. Scientific-technological and industrial production potential.....	88
8.3. Agricultural sector potential.....	89
Social development potential.....	89

Brief conclusions.....	91
Questions for discussion and control.....	91
Main literature.....	91

PART-IX PROGNOSIS OF THE ECONOMIC GROWTH.....	92
9.1. Meaning, types and models of economic growth and their its usage in prognosis.....	92
9.2. The function of production in the prognosis of economical growth...	93
9.3. Indicators of production and macroeconomic prognosis of social development.....	95
Brief conclusions.....	96
Questions for discussion and control.....	96
Main literature.....	96

PART-X. INCREASING LIVING CONDITIONS AND PROGNOSIS OF SOCIAL DEVELOPMENT.....	97
10.1. Increasing living conditions and prognosis systems of social development.....	97
10.2. Prognosis of population needs and wholesale of goods.....	98
10.3. Prognosis of social services.....	100
10.4. Prognosis of school graduates.....	101
Brief conclusions.....	103
Questions for discussion and control.....	103
Main literature.....	103

PART-XI. DEMOGRAPHIC PROGNOSIS.....	104
11.1. Main components of population prognosis and effecting factors to it.....	104
11.2. Prognosis of population and labor resources.....	106
Brief conclusions.....	108
Questions for discussion and control.....	108
Main literature.....	108

PART-XII. TRENDS AND WAYS OF PROGNOSIS.....	109
12.1. Essence of economical prognosis and its objects.....	109
12.2. Organization of forecasting analysis in branches.....	111
12.3. Methodology of branch prognosis.....	112
Brief conclusions.....	114
Questions for discussion and control.....	114
Main literature.....	114

PART-XIII. PROGNOSIS OF MAIN TRENDS OF ECONOMIC DEVELOPMENT.....	115
---	------------

13.1. Prognosis of products demand in a branch.....	115
13.2. Prognosis of demand for production of resources.....	116
Brief conclusions.....	118
Questions for discussion and control.....	118
Main literature.....	118
LIST OF MAIN LITERATURE.....	119

ИРМАТОВ МУҲАММАДБЕК
ҲАЙДАРОВ МИРСОЛИ

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ
РИВОЖЛАНИШНИ
ПРОГНОЗЛАШТИРИШ
(Ўқув қўлланма)

Нашр учун маъсул:

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси

Адабиёт жамғармаси директори

Қурбонмурод Жумасев

Мусаввир: Акбарали Мамасолиев.

Муҳаррир: З. Йўлдошев

Техник муҳаррир: Ш.Тожиєв

Мусахҳиҳ: Ж. Йўлдошев

Компьютерда саҳифаловчи: Ж. Жонузоқов

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.itsue.uz

Электрон почта манзили: info@itsue.uz

Теринга берилди 04.11.2003 й. Боснига рухсат этилди 20.01.2004 й.

Қоғоз формати 60x84 $\frac{1}{32}$. Офсет босма усулида босилди.

Нашр босма тобоғи 8. Нусхаси 500

Буюртма № 173

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.

700000, Тошкент, Ж-Неру, 1.

«Тагаққуёл ИСН» фирмаси матбаа бўлимида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Белтепа мавзеси, 18-б.

ИРМАТОВ Мухаммадбек Мадаминбекович — «Халқаро туризм» факультети декани, «Макроиқтисодиёт» кафедраси доценти, иқтисод фанлари номзоди. У 3 та ўқув қўлланма, 50 дан ортиқ илмий ва ўқув услубий ишларнинг муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Макроиқтисодий сиёсат, иқтисодий ўсиш ва халқаро туризм муаммолари».

ХАЙДАРОВ Мирсоли Таджиевич — «Макроиқтисодиёт» кафедраси доценти, иқтисод фанлари номзоди. У 25 тадан кўпроқ илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — макроиқтисодиёт сиёсатида инвестициялаш қўлами ва давлат бошқарув муаммоларига бағишланган.

